

”För att folket ska förstå, håll en utmärkt predikan”

Predikokonsten i Vadstena kloster, undersökt genom några S:t Henrikspredikningar

Katarina Hallqvist

LUNDS UNIVERSITET | CENTRUM FÖR TEOLOGI OCH RELIGIONSVETENSKAP

KRMK10 Kyrko- och missionsstudier: Examensarbete för

kandidatexamen 15hp

Handledare: Professor Stephan Borgehammar

Examinator: Universitetslektor Alexander Maurits

Termin: VT 2017

Abstract

In the later Middle Ages there was a vivid activity of preaching at the Abbey of Vadstena. Apart from the ordinary Sunday preaching at High Mass, or in connection to it, there were a number of feasts due to the saints.

At heart of the medieval pastoral theology was The Way of Salvation and the conundrum was how to make people understand how to correct their living in order to get into Heaven as quickly as possible after the moment of death.

St. Bridget had set up a specific regulation for the Birgittine friars to follow concerning preaching. At their disposal they had one of the best libraries in the world at the time and it grew during the whole period of existence until the Reformation put both the Abbey and its library to an end. Nearly 13 000 sermons, now disposed at the University Library of Uppsala, contain a vast quantity of information. This essay intends to show some of it.

The specific subject of the sermons in question is St. Henrik, the patron saint of Finland, and this essay treats the question of how these sermons may have helped the listeners on their Way of Salvation.

By looking at the results of the study of the processes of canonization made by André Vauchez and at the typology of saints made in his book, the conclusion of this essay is that St. Henrik, although never mentioned by Vauchez, was a typical, though a bit old fashioned local saint. Never canonized by the pope, his authority as a saint was nevertheless the same and the preaching and teaching about him was adjusted to the regulations of the Church concerning the saints, whose exemplary ways of living, read about in their *Vitae*, were referred to by connecting them to biblical texts, in order to keep away from the miraculous and magical.

The catechetical teaching, to which I add preaching, hagiographical literature, acts of penance and the art of the churches, as a whole promote the *ars moriendi* that teaches people about how to get into Heaven.

Keywords: Vadstena, St. Henrik, Medieval Sermon, Pastoral Care, Ars moriendi, St. Bridget

Innehållsförteckning

1 Inledning	1
1.1 Introduktion och ämnesmotivering.....	1
1.2 Syfte och problemformulering.....	4
1.3 Teori och metod.....	5
1.4 Material och avgränsning.....	6
1.5 Forskningsöversikt.....	6
1.6 Disposition.....	7
2 Bakgrund	8
2.1 Den senmedeltida predikan.....	8
2.2 Disposition av en tematisk predikan.....	10
2.3 Vadstena klosterbibliotek.....	12
2.4 Vadstenabrödernas predikoplikt och praxis.....	15
2.5 S:t Henrik – legend, mirakler och kult.....	19
3 Några predikningar på S:t Henriksdagen	23
3.1 Frater Ingemarus.....	23
3.2 Frater Ingemarus: De sancto Henrico.....	24
3.3 Johannes Borquardi.....	26
3.4 Johannes Borquardi: De sancto Henrico.....	27
3.5 Acho Johannis: De sancto Henrico.....	29
3.6 Nicolaus Ragvaldi: Henrici episcopi.....	31
4 Predikningarnas pastoral omsorg	32
4.1 Idealbilden av mänsklig vandel, åskådliggjord med S:t Henrik.....	34
4.2 Hur man kan ta efter S:t Henrik.....	35
4.3 Hjälpmedel för efterföljelsen.....	35
5 S:t Henrik – ett europeiskt helgon?	37
6 Avslutning	41
7 Ordlista	42
8 Litteraturlista	43
9 Appendix	47
9.1 Frater Ingemarus: De sancto Henrico – översättning och strukturanalys.....	47
9.2 Johannes Borquardi: De sancto Henrico – översättning och strukturanalys.....	52

1.INLEDNING

1.1 Introduktion med ämnesmotivering

När Johannes Magnus, Sveriges siste katolske ärkebiskop, i landsflykt skrev sitt inflytelserika, men fantasifulla historieverk över Sverige och dess regenter, *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* (1544), och kom fram till sin samtid kom känslorna att färga hans framställning av Gustav Vasa till ett rent önsketänkande. Han gav kungen ett lätt fingerat namn, Gostagus, med en åtföljande hemmagjord etymologi: gods (goz) och taga = ”den som tar gods” och lät denne tyrann sluta som en brottsling i galgen, bortslängd utan riktig begravning.¹ Redan här väcks nyfikenheten av det starka sätt på vilket Johannes Magnus uttrycker sig.

Vadstena kloster, den mest betydelsefulla kyrkliga och kulturella institutionen i Sverige, fick, när reformationen kom, en lång och smärtsam dödskamp, som sträckte sig från 1521 till det sista andetaget 1596.² Under denna tid kom Gustav Vasas fogdar flera gånger och beslagtogs, ”lånade”, silver och värdefulla böcker för att betala en statsskuld och man plockade byggnadsmaterial ur klostermuren till det nya slottet.

Vad som är intressant för denna uppsats är klosterbiblioteket. Under den korta tid klostret fanns och blomstrade byggdes detta bibliotek upp till ett av Europas större och tålde alltså att jämföras med andra liknande bibliotek på kontinenten. Avignonpåvarnas bibliotek på 1300-talet var det enda inom den västliga kristenheten fram till tryckpressens entré som hade mer än 2000 volymer.³ De praktfulla handskrifterna med stort ekonomiskt värde försvann snart med kungens män, men kvar blev predikosamlingen i enklare band, skriven på lumpapper.

Denna samling av närmare 13 000 predikningar ingår nu i Uppsala universitetsbiblioteks största samling medeltida texter, den s k *C-samlingen* och utgör ett enormt intressant forskningsfält där endast en handfull forskare varit inne. I C-samlingen finns både utländska texter, flertalet hitförda som krigsbyten i trettio-åriga kriget, och inhemska. Den största gruppen med svensk proveniens är det som finns kvar av Vadstena klosterbiblioteks ursprungligen ca 1500 band. Mindre än en tredjedel återstår efter reformationen.⁴ Varje band innehåller emellertid många texter och här finns bland annat predikningarna.

¹ Svennung 1963 del 2, 126; *Gostagus siquidem 'bonorum, sive praediorum, raptorem' lingua Gothica.* (Gostagus synes nämligen betyda rikedomars eller gods rövare på det gotiska språket.), Svennung 1963 del 1, 204.

² Härdelin 1998, 126-127.

³ Andersson 2001, 12.

⁴ Andersson-Schmitt och Hedlund, 1987, IX.

Genom dessa predikningar kan man få inblick i medeltidsmänniskans religiösa, sociala och kulturella värld. Man kan undersöka hur den pastorala omsorgen såg ut i 1400-talets Sverige, eller vilka kriterier en bra förkunnelse hade. Man kan utforska medeltida bibelsyn och användandet av kyrkofädernas texter, liksom inflytandet från olika teologiska strömningar i Europa. Vi kan spåra drag som leder ända fram i vår egen tid när det gäller hur man bygger upp en predikan. Vi kan också undersöka närmare hur man såg på helgonen, vilken betydelse de tillmättes och därigenom förstå mer av medeltidsmänniskans tankevärld samt också bevittna kollisionerna mellan Kyrkans lära och folkliga trosföreställningar i predikningarnas försök att komma till rätta med folkets icke-dogmatiska seder. Faktum är att vi till och med via dessa predikningar kan ana något om hur det kan ha predikats åtminstone i en del av församlingarna ute i Sverige. Många av dem som inträdde som bröder i klostret hade en bakgrund som församlingspräster och var alltså redan före inträdandet i klostret bildade män med en väl utvecklad predikokonst.⁵ Till detta kommer att klosterbiblioteket även lånade ut böcker till församlingspräster som ville förkovra sig.⁶

Det kan här vara på sin plats att kort beskriva vad som var speciellt med Vadstena kloster och vad som var Birgittas tanke med det, eller rättare Kristi tanke, förmedlad via Birgitta. Uppdraget att grunda en ny orden⁷ fick hon nämligen av Kristus själv i en uppenbarelse 1343.⁸ 1370 godkände påve Urban V orden och gav sin tillåtelse till klostergrundandet i Vadstena.

Birgitta hade en mycket klar tanke med hela sin skapelse av det nya klostret. Klosterkyrkans planlösning är mycket säregen och genomtänkt (även om det inte syns lika mycket idag) och dagen schemalades så att de olika gudstjänsterna skulle avlösa varandra på ett smidigt sätt. Systrarna kunde tack vare arkitekturen röra sig i kyrkan och höra allt utan att komma i kontakt med bröderna.⁹

Av detta förstår vi alltså att det rör sig om ett dubbelkloster. Även på denna punkt är strukturen genomtänkt. De strängt klausurerade systrarna skulle vara 60 till antalet. Dessa levde ett klassiskt monastiskt liv. De 25 bröderna, tonsurerade och munkklädda, hade däremot andra uppgifter och kan sägas utgöra ett mellanting mellan de gamla monastiska ordnarna av

⁵ Silfverstolpe 1898, en stor mängd exempel i förteckningen över munkarna, 103-157.

⁶ Borgehammar 2016, 111-112.

⁷ Efter enträget arbete fick Birgitta igenom hos påven att grunda *Ordo Sanctissimi Salvatoris* (Den helige Frälsarens Orden), men i strikt mening är det inte en ny orden. Kyrkan hade nämligen ganska nyligen stängt för nygrundande och för att Birgittas vision skulle kunna bli verklighet lades hennes orden formellt under augustinorden och Vadstenas *Regula Salvatoris*, blev formellt ett tillägg till Augustinus klosterregel. Nordahl 2003, 208.

⁸ Årtalet är osäkert, men uppenbarelsen skedde åtminstone innan Birgitta reste till Rom 1349.

⁹ Andersson och Borgehammar 1997, 223-224.

typen benediktinsk/cisterciensisk och de nyare predikarordnarna, i synnerhet dominikanerna. Brödernas gemenskap omfattade tre kategorier: tretton präster (symboliserande de tolv lärjungarna plus Paulus), fyra diakoner vilka även kunde predika på mindre viktiga dagar (symboliserande kyrkofäderna Ambrosius, Augustinus, Gregorius och Hieronymus), samt åtta lekbröder. Om man lägger ihop antalet systrar, diakoner och lekbröder får man en summa på 72. Detta symboliserar den större lärjungakrets av kvinnor och män som följde Jesus och av detta förstår vi att de tretton predikarbröderna hade en större uppgift än vad munkar, knutna till nunnekloster, normalt brukar ha.¹⁰ Vi kommer att beröra brödernas uppgift djupare längre fram.

Eftersom en seglivad missuppfattning idag verkar vara det enda gemene man anser sig ”veta” om den medeltida gudstjänsten i Sverige, finns det inför läsandet av denna uppsats all anledning att redan inledningsvis reda ut detta missförstånd. Det rör sig om predikospråket. Den överväldigande majoriteten av de predikningar som finns bevarade är nedtecknade på latin, även om ett antal på fornsvenska också finns bevarade och till och med utgivna.¹¹ Detta har föranlett den förhastade slutsatsen att lärda predikanter framförde sina predikaloalster på latin inför en fullständigt oförstående menighet. Självfallet gjorde man inte det. Liksom vi idag inte kan se någon nytta med det förfarandet, kunde man inte det då heller. Det vore ju absurt att noggrant arbeta igenom en lång predikan, bygga upp den stilistiskt och fylla den med ett väl genomtänkt budskap om ingen förstod vad man sa!¹²

Det förhåller sig istället så att man alltsedan Karl den store och ända fram på 1700-talet hade latin som *lingua franca*, precis så som vi idag använder engelskan. Detta gällde både för Kyrkan och för den akademiska världen. Man rörde sig fritt i Europa före nationalstaternas uppkomst. Sverige hade inga egna universitet. Kyrkan var ingen statskyrka i olika länder, utan gränslös. För att skaffa sig utbildning begav man sig således exempelvis till Bologna, Paris eller Prag. Alla som utbildat sig kunde latin och man förde med sig kopior hem från utlandet, läste och lånade fritt ur andras texter och bjöd generöst andra på det man själv skrev. Därför skrevs allt ner på latin.¹³

¹⁰ Andersson och Borgehammar 1997, 209-210.

¹¹ *Svenska medeltidspostillor* i åtta volymer, Svenska fornskriftssällskapet.

¹² Man kan med fördel se en iscensatt 1400-talsgudstjänst i Endre kyrka på Gotland, dåförtiden hörande till Linköpings stift, liksom Vadstena. Vid 26:11-34.59 finns ett avsnitt där Anders Piltz, som gestaltar prästen, går över från den latinskspråkiga liturgin till ett fornsvenskt avsnitt innehållande evangelium, predikan (med manus, vilket säkert förekom bland de vanliga prästerna), trosbekännelsen, Fader Vår och Ave Maria, innan han återvänder till latinet igen. <https://www.youtube.com/watch?v=UTSJ7LqZLYQ> *Historical Recreation of a 15th Century Catholic Latin Mass*. (Länken kan vara problematisk, men det går även att googla fram den på titeln!)

¹³ Härdelin 1998, 95, 122-124.

Inför själva framförandet lärde sig så predikanten sin predikan utantill¹⁴, gjorde en översättning i huvudet och framförde den på svenska. Dessa lärda predikanter var alltså i princip tvåspråkiga.¹⁵ Detta förstår vi av de stenografiska anteckningar som finns bevarade där någon velat minnas en medbroders predikan, men i hastigheten inte kommit på den latinska glosan, utan i en i övrigt latinsk text här och var blandat in fornsvenska ord eller meningar. Latinet hade ett välutvecklat förkortningssystem, väl lämpat både för hastiga anteckningar och för besparande av det dyra pappret. Svenskan var ännu inte stavningsreglerad och var därför svårare att hantera i skrift.¹⁶

I den reformatoriskt präglade historieskrivning som varit rådande i Sverige alltsedan Gustav Vasas tid har den medeltida världen i mångt och mycket ansetts oviktig - men allt hänger ihop och Sverige började inte med Gustav Vasa, Kyrkan inte med reformationen. Senmedeltiden är mer än ett förspel till den. Ett fantastiskt forskningsfält ligger och väntar för den som vill ge sig i kast med det och dra undan det dammiga förhänge som så länge hängt framför det. Mitt intresse och, hoppas jag, även läsarens är därmed väckt!

1.2 Syfte och problemformulering

Syftet med att undersöka ett litet urval av dessa predikningar är att försöka tränga bakom förhänget för att få ytterligare en pusselbit till hur man under medeltiden såg på det sammanhang man befann sig i. Det är nämligen helt omöjligt att betrakta medeltiden med de glasögon vi numera bär. De specifika predikningar jag ställer mina frågor till är predikningar på S:t Henriksdagen (19 januari). Även om helgon förvisso inte är ett okänt fenomen idag, utan för en majoritet av världens befolkning en levande realitet, är det i det svenska samhället en nuförtiden främmande företeelse. Därför syftar jag speciellt till att undersöka vilken bild av helgonen som förkunnades i senmedeltida svensk predikan, och vilken undervisning som i predikningarna gavs i fråga om efterföljelsen av helgonens exempel, vilka här får representeras av S:t Henrik.

Med hjälp av det teoretiska perspektiv jag valt syftar jag också till att undersöka om val av helgon samt kulten av dem skilde sig i Norden jämfört med Centraleuropa eller om europeiska preferenser snabbt letade sig norrut och fick fäste här.

¹⁴ Att elektriskt ljus inte var uppfunnet och glasögon en lyx som ytterst få hade tillgång till, kan säkert också förklara att man inte läste upp ett predikomanus, utan memorerade det. Det var helt enkelt svårt att se.

¹⁵ Borgehammar 2010, 18.

Nu var nivån på de svenska prästerna oerhört skiftande och det fanns också präster som hade mycket små kunskaper för att kunna predika. Borgehammar 2010, 20-22.

¹⁶ Borgehammar 2010, 16.

Två predikningar är föremål för djupare analys. Den första vänder sig *ad clerum*, till prästkollegiet, medan den andra adresserar folket, *ad populum*. Den senare utgör således en betydligt mindre homogen grupp än den förra.

Tre frågor ställs till predikotexterna. Helgonens förebildlighet står i centrum.

Vilken idealbild av mänsklig vandel menar predikanterna att S:t Henrik åskådliggör?

Hur menar de att man kan ta efter honom?

Vad ger de för hjälpmedel till det?

Jag vill alltså med hjälp av predikningarna på S:t Henriksdagen försöka säga något om den medeltida receptionen av helgonen och tillämpningen av deras förebildlighet som pastoral omsorg i predikningarna.

1.3 Teori och metod

Jag har som teoretiskt perspektiv valt att ta spjärn mot tankarna hos André Vauchez i hans bok *Sainthood in the Later Middle Ages*, som ger en omfattande genomgång av västeuropeiska kanoniseringsprocesser och gör en uppdelning av helgonen i olika kategorier. Jag kommer att ställa de predikningar om S:t Henrik jag analyserar mot hans modell för att ta reda på om dessa bekräftar, illustrerar, nyanserar eller avvisar det han skriver.

Metoden för att behandla materialet har inledningsvis varit att göra ett urval. Här har jag med tanke på uppsatsens totala omfång begränsat mig till två predikningar. Nästa steg har varit översättningsarbetet, vilket varit nödvändigt då inga av dessa texter tidigare översatts. Till min hjälp har jag haft *Norstedts Latinsk-Svenska Ordbok* (Ahlberg, Lundqvist, Sörbom, andra upplagan), *Ny Latinsk Grammatik* (Nils Sjöstrand, 1960, andra upplagan) samt *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige. Glossarium mediae latinitatis Sueciae* (Westerbergh och Odelman).

Efter detta har arbetet fortsatt med att noggrant läsa predikningarna, redogöra för strukturen i dem samt ställa de ovan nämnda frågorna till dem. Jag har då även försökt hitta beröringspunkter i ytterligare två predikningar, som jag inte valt att översätta i sin helhet och bifoga i Appendix, utan redogör mer kortfattat för.

Det rör sig således efter översättningsarbetet om en form av textanalys mot bakgrund av det jag i sekundärlitteraturen inhämtat dels om medeltida predikan i stort, dels om den specifika från Vadstena kloster och dels om helgonkult och synen på helgon i det medeltida Europa och Sverige. Givetvis finns även en källkritisk aspekt med i arbetet.

Allt detta tolkas och utvärderas så i en avslutande diskussion.

1.4 Material och avgränsning

Det grundläggande materialet för denna uppsats utgörs, som ovan nämnts av två (fyra med de icke översatta) predikningar på S:t Henriksdagen, härrörande från Vadstena kloster. Den finländske forskaren Aarno Maliniemi gav efter ett omfattande eftersökningsarbete ut samtliga 31 predikningar han funnit till denna dag. Alla återfanns i Vadstena klosterbibliotek, utspridda i olika *codices* (volymner). I inga andra bibliotek har S:t Henrikspredikningar återfunnits. Maliniemi transkriberade handskriften till tryckt text, interpunkterade och satte in stor bokstav där det skulle vara. Dock behöll han den medeltida stavningen.

Marginalanteckningarna har han ansett vara ”ganz unbedeutende” och lämnat helt utan beaktande. Han berättar i sitt förord till utgåvan från 1942 av predikningarna och S:t Henrikslegenden att större delen av hans omfattande arbete med identifikation av *auctoritates* (definition s 9) gick förlorat då Helsingfors bombades 1939. Därför är dessa långt ifrån alltid meddelade.¹⁷ Jag har avstått från att forska i detta, då det faller utanför ramen för detta arbete.

Som redan nämnts har jag i samlingen valt två predikningar, vilka vänder sig till olika auditorier, en till präster och en till allmänheten. Det skiljer också i tid mellan dem minst femtio år, möjligen upp till sjuttio. Av dem som jag gör korta jämförelser med är den ena samtida med *ad populum*-predikan, den andra kanske ytterligare mer än femtio år yngre. Därmed spänner de över i stort sett hela den period då Vadstena kloster hade sin blomstringstid.

1.5 Forskningsöversikt

När det gäller forskningen på de 12 794 medeltida predikningarna, varav 6 126 skrivits i klostret¹⁸ väntar det mesta fortfarande på sina forskare. Aarno Maliniemis samling av de 31 S:t Henrikspredikningarna utkom, som sagt, 1942. Efter det har endast ytterligare en samling utgivits, *Homiletica Vadstenensia*, utgiven 2009 av Maria Berggren. Denna innehåller alla kända predikningar från Vadstena för ordensfolk och präster. Denna samling är resultatet av projektet *Vadstenabrödernas Predikan*. Utöver detta finns enstaka predikningar översatta och utgivna av Roger Andersson, Stephan Borgehammar, Henrik Vitalis, Håkan Hallberg, Birgitta Fritz & Lars Elfving och Monica Hedlund. I detta sammanhang bör särskilt omnämnas Roger

¹⁷ Maliniemi 1942, X-XIV.

¹⁸ Andersson och Borgehammar 1997, 214.

Anderssons böcker *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare* (2001) samt *Postillor och predikan* (1993).

När det gäller studiet av Birgitta och Vadstena kloster är läget betydligt bättre. Böcker om Birgitta har utkommit i en jämn flod alltifrån Sven Stolpe och Johannes Jörgensen via Birgit Klockars fram till senare forskare som Birger Bergh och Helge Nordahl. Av *Uppenbarelserna* finns flera utgåvor, t ex Tryggve Lundéns från 1957-59, den enda kompletta svenska översättningen, och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens från 1956-2002, den enda moderna. Vidare finns Vadstenabrödernas Sedvanebok, *Liber usuum*, i en kritisk utgåva av Sara Risberg från 2003. Vadstena klostrets minnesbok, *Diarium Vadstenense*, finns i flera utgåvor, varav den mest fullödiga är Claes Gejrots från 1996. De ovan nämnda utgivarna av enstaka predikningar har även producerat andra vetenskapliga texter inom området Birgitta-Vadstena (med dotterkloster)-medeltida predikan. Till denna skara ansedda forskare får även sälla sig Alf Härdelin, Anders Piltz, Tore Nyberg, Ingvar Fogelqvist och flera till.

Denna uppräkningsvad gäller Birgitta och Vadstena kloster gör på inget sätt anspråk på att vara komplett. Det anmärkningsvärda i denna forskningsöversikt¹⁹ är istället att det skett så lite forskning på Vadstena klosterbiblioteks predikosamling. Det finns alltså ett enormt material för den som är hågad att ge sig i kast med detta!

1.6 Disposition

I det följande kommer först en bakgrund att ges till medeltida predikan i allmänhet och särskilt i Vadstena kloster samt hur brödernas predikoplikt såg ut i Birgittas anvisningar. Här ska också handskrifternas tillkomst och bestånd beskrivas mer ingående samt även deras öden efter klostrets upplösning. Vidare ska även ges en bakgrund till S:t Henrik, såväl legend och mirakelberättelser som utbredningen av hans kult.

Därefter redovisar jag struktur och innehåll i de utvalda predikningarna.

Det därpå följande avsnittet redogör för analysen av dem enligt frågeställningarna.

Sedan följer ett diskussionskapitel där en jämförelse med vad André Vauchez säger görs och kritiska frågor ställs innan resultaten slutligen sammanfattas.

Uppsatsen avslutas med en ordlista och en litteraturlista och som ett appendix bifogas min översättning av de båda predikningarna.

¹⁹ En tämligen heltäckande förteckning över litteratur på området fram till 2010 finns i litteraturlistan till Stephan Borgehammars artikel "Svensk senmedeltida påskpredikan: tre exempel" i *Svensk påskpredikan genom tiderna*, red. Christer Pahlmblad och Sven-Åke Selander, Skellefteå: 2010, s. 9-46.

2 BAKGRUND

2.1 Den senmedeltida predikan

Predikans genre är mångfacetterad. Å ena sidan kan den vara en text som så att säga ligger still och blir läst ur en bok, antingen som *lectio divina*, den andligt fördjupande läsningen som är schemalagd för ordensfolket, men som naturligtvis även fromma människor utanför murarna ägnar sig åt, eller som predikoförberedelse för präster. Å andra sidan är den också något som rör sig, som händer i stunden och förhåller sig till mottagarna, till kyrkorummet, till den omgärdande gudstjänsten och dess liturgi och i en yttre cirkel även till livet i stort, både före och efter. Predikans genre har därför många likheter med dramats. Den kan läsas som en text, men är också något större, en del av något mer komplext. Den är tolkning, men också föremål för tolkning.

Predikan är både något litterärt och något som återspeglar ett faktiskt framförande. Hur nära den bevarade texten kan sägas återspegla själva förkunnelseögonblicket är förstås omöjligt att exakt säga, men texten är ändå det bästa vittnesmålet vi har om det.

Genom denna mångfacettering skiljer sig predikan från andra typer av teologiska texter och artbestäms därför närmast genom sin tredelade relation till bibeln, gudstjänsten och det kristna livet som helhet.²⁰

Fornkyrkans predikningar ger ofta ett intryck av att vara fångade i stunden. Predikanterna talade tämligen fritt och använde sig av både humor och anspelningar på sådant som var aktuellt i den specifika situationen. Det som predikades stenograferades av notarier som det under antiken var brukligt att talarna förde med sig. Under medeltiden föll detta så gott som ur bruk och det kan förklara varför bevarade predikningar som skett till folket (på folkspråket) är så sällsynta från tiden mellan 600- och 1100-talen. Vad som finns kvar är mest livfulla vittnesmål om att predikan skett, men inte själva predikningarna.²¹

Latinet hade en mer fulländad vokabulär på den kristna trons område än folkspråken och när det gäller predikan till latinkunniga, dvs munkar och präster finns mer nedskrivet från samma tid. Vi möter här exempelvis Beda Venerabilis i 700-talets England och den store och mycket tongivande cisterciensabboten - litterärt svåröverträffad - Bernard av Clairvaux i 1100-talets Frankrike. Från dessa båda finns en stor mängd predikningar bevarade, men även från Petrus Damianus, Haymo, Aelred av Rievaulx och andra.²² Man behöver inte läsa mycket

²⁰ Härdelin 1989, 57.

²¹ Härdelin 1989, 60.

²² Härdelin 1989, 59-65.

vadstenensisk predikan för att upptäcka att Bernards tankar haft stort inflytande där. Han citeras flitigt.

Bernards 1100-tal var brytpunkten mellan gammalt och nytt. Hans och hans föregångares predikostil var en meditatív, oftast mystiskt präglad förkunnelse som inte talade så mycket till intellektet, utan mer försökte visualisera det ogripbara och leda de troende djupare in mot kontemplation genom att intensifiera mysteriet. Denna förskolastiska predikan, *homilia*, som var en predikoform av bibelutläggande typ, vers för vers, och inte så strängt strukturerad ersattes alltmer av en ny predikotyp som hämtades från universitetsvärlden, den skolastiska eller tematiska predikan, *sermo*. Under 1200-talet bröt den igenom och blev den dominerande predikotypen.

Denna tematiska predikan, som vi från och med nu ska uppehålla oss vid, var i förhållande till Bernards meditativa stil ett nyktert och förståndigt uppvaknande till ett intellektuellt förhållningssätt där man genom att citera *auctoritates* - trovärdiga källor från äldre tid, främst Skriften själv och kyrkofäderna, men även kristna tänkare och förkunnare som låg lite närmare i tid, exempelvis Bernard - garanterade riktigheten i den egna argumentationen. Klar logik och tydliga begrepp var det som eftersträvades. En stor mängd läroböcker i konsten att predika, *artes praedicandi*, producerades från och med 1200-talet. Denna nya typ av predikan lät sig nämligen lätt formuleras i anvisningar av olika slag.

Detta till trots vore det felaktigt att påstå att predikan nu inte längre skulle vara besjälad. Tvärtom var syftet just att påverka, inte bara att förmedla information. I klassisk retorik enligt Cicero gällde det att *docere* (undervisa), *delectare* (glädja) och *movere* (beröra). Den klassiska retoriken ställdes nu i predikans tjänst. Cicero skilde på hög och låg retorik för olika ämnen. För predikanterna fanns bara det höga, Guds upphöjdhet, men den låga retoriken förvandlades till *sermo humilis* (ödmjukt tal), analogt med att Gud i ödmjukhet genom inkarnationen böjer sig ner till människans nivå, för att sedan lyfta henne uppåt mot höjderna. På samma sätt manas den medeltida predikanten att med ödmjukt tal böja sig ner från sin högre nivå, för att folk skulle förstå innebörden i vad han sa. Han skulle utan att göra det till populism använda retorikens stilfigurer för att genom välformulerade tankegångar lyfta åhöraren till en högre nivå.²³

Att vadstenabrödernas predikan uppfyllde detta mål omvittnas av en anonym franciskanbroder som runt år 1400 hörde vad som predikades till folket i Vadstena. Denne berättar att människor blev uppväckta när de hörde vad som sades och konstaterade att de

²³ Härdelin 1989, 71-73.

aldrig tidigare förstått att deras synder var så misshagliga för Gud. Predikanterna lyckades förklara Skriften på ett sätt som öppnade vägen till åhörarnas hjärtan för bot och bättring.²⁴

Vi ska nu se på hur de senmedeltida predikanterna byggde upp sina predikningar.

2.2 Disposition av en tematisk predikan

Predikan inleds med en presentation av temat, *thema*. Detta utgörs ofta av en enda mening, vanligen hämtad från dagens evangelium, eftersom predikan skall utgå från evangeliet, men undantag förekommer. Av detta har denna predikoform fått beteckningen tematisk predikan, men den kan även ha andra namn, som skolastisk predikan. Det rör sig således i första hand inte om ett tema i modern mening, utan om detta inledande citat från vilket predikan utgår.²⁵

Efter temat följer ett *exordium* eller *prothema*. Detta är en längre inledning, i Vadstenas fall starkt marianskt präglad. De båda komponenter som här bör finnas med är dels ett *exemplum* och dels ett utmynnande i bön. Ett *exemplum* är en sedelärande berättelse som antingen är förebildlig eller avskräckande. Dessa *exempla* fanns samlade i samlingar, *collectiones exemplorum*, och utvecklades till en egen litterär genre.²⁶ Syftet med *prothema* var att motivera temavalet och detta avsnitt avslutades i Vadstena alltid med *Ave Maria*, vilket var naturligt med tanke på birgittinernas mariacentrerade teologi. Det var dock tämligen vanligt att avsluta *prothema* med just den bönen även på andra håll.²⁷ Predikningar utan *prothema* förekommer och då kallas det inledande avsnittet istället *introductio*. Oavsett vilken form av inledning predikanten valde skulle den fungera som en *captatio benevolentiae*, ett fångande av åhörarnas välvilliga uppmärksamhet.

I anslutning till predikans inledning (vanligen före) presenteras också en bokstavlig utläggning av evangeliet, *expositio evangelii*. Ibland utgörs den bara av själva evangelietexten på folkspråket, men i det birgittinska regelverket föreskrivs att man även ska göra en bokstavlig (dvs på den betydelsenivå som kallas *sensus literalis*) utläggning vers för vers med glossor (kommentarer). Dessa hämtades ofta från franciskanen Nicolaus de Lyras bokstavliga bibelglossa eller från någon av samlingarna *Glossa ordinaria* och *Glossa interlinearis*. Det fanns också bibelhandskrifter som skrevs efter rabbinskt mönster med bibeltexten i mitten och glossorna runtomkring på sidan.²⁸ Evangelieutläggningen finns ofta inte nedskrivna i

²⁴ Andersson och Borgehammar 1997, 213.

²⁵ Borgehammar 1990, 153.

²⁶ Andersson 2001, 51.

²⁷ Andersson och Borgehammar 1997, 232.

²⁸ Andersson 2001, 58.

predikohandskrifterna och troligtvis var man så förtrogen med bibeltexten att den kunde hållas fritt i stunden. Så sparade man också dyrt papper och bläck!

Nu återupprepas temat, *recapitulatio thematis*.

Så följer predikans huvuddel, *expositio*.²⁹ Inledningsvis görs en *distinctio* eller *divisio thematis*. Temat delas upp i mindre beståndsdelar, exempelvis fyra skäl till att något är på ett visst sätt eller fem egenskaper man bör sträva efter i ett visst sammanhang eller något liknande. Var och en av dessa blir en huvuddel, *principale*. Dessa numreras (i marginalen) och får i sin tur underavdelningar, vilka alla ska stödjas med *auctoritates*. Man bygger systematiskt upp sin predikan genom att börja med det första skälet/egenskapen och dess underavdelningar. När dessa är genomgångna görs en *conclusio*, slutsats, där även ett *exemplum* kan ingå. Sedan går man vidare till nästa skäl/egenskap med dess underavdelningar och förfar på samma sätt och fortsätter så tills allt är genomgången och stött av *auctoritates* för att predikanten ska gå fri från misstankar att ha hittat på sitt resonemang på ett ogrundat sätt.

Predikan rundas så av med en mycket kort avslutning samt någon form av optativ formel där treenigheten nämns, t ex ”Till detta må Kristus leda oss, han som med Fadern och den helige Ande lever och råder, från evighet till evighet. Amen”.³⁰

Detta sätt att bygga upp texten genom argument och bekräftelse av dessa kallas *dilatatio sermonis*, predikans expansion.³¹

Benämningen tematisk predikan lurar kanske oss sentida läsare att anklaga predikanten för att inte hålla sig till ämnet, men detta beror ju på att *thema* inte definieras på samma sätt som vi idag gör. Istället för att följa vår sentida regelbok, vill den medeltida predikanten i varje predikan skapa ”an artistically constructed microcosm of Christian doctrine”.³² Han vill täcka in så mycket som möjligt av den kristna läran i varje predikan istället för att som numera är vanligt, bearbeta den bit för bit med hjälp av kyrkoårets olika sön- och helgdagar. Predikan bestod av en samling byggstenar som på ett konstfullt sätt sattes ihop med avseende på hela läran, ungefär enligt samma tanke som en gotisk katedral som med estetikens regelverk byggs ihop till något som åskådliggör hela läran. Samma beståndsdelar kan därför dyka upp i predikningar som kan tyckas handla om helt olika saker, på samma sätt som bitarna i ett kalejdoskop bildar olika, men alltid vackra mönster varje gång de blandas om.³³ Retorikens

²⁹ De olika beståndsdelarna kan ha flera namn. Sålunda kan *expositio* även kallas *tractatio*, *argumentatio*, *prosecutio* eller *narratio*. Avvikande benämningar från dem som här används kan alltså förekomma i andra uppsatser utan att någondera är felaktig.

³⁰ Så avslutar exempelvis Frater Ingemar den predikan som i det följande ska diskuteras.

³¹ För detta avsnitt som helhet hittills refereras till Borgehammar 1990, 153-155 samt Andersson 2001, 49-51.

³² d’Avray 1985, 246.

³³ d’Avray 1985, 247.

stilfigurer som t ex hyperbaton (onaturlig ordföljd), assonanser (vokalrim), parallellismer (två rader med samma innebörd) eller homoioteleuton (rimliknande slutfall) förskönade texten, men går tyvärr inte alltid att bibehålla vid översättning.³⁴ Det går alltså att dra slutsatsen att det estetiska elementet inte är oviktigt i detta vid första ögonkastet kanske fyrkantiga sätt att bygga upp texten. Utöver skönhetsaspekten torde estetikerna även kunna tjäna som stöd för minnet, då ju texten skulle läras utantill inför framförandet - med simultanöversättning i huvudet.

2.3 Vadstena klosterbibliotek

I rask takt byggdes Sveriges i särklass största medeltida bibliotek upp i Vadstena. Utöver handskrifter innehöll det även en del inkunabler och några enstaka tryck från 1500-talet.

I särskilt de första generationerna var vadstenabröderna i hög grad akademiskt skolade. Birgittinerna valde vanligen att studera i Prag och senare även vid de tyska universiteten, medan de som var orienterade mot tiggardordarna oftast studerade i Paris. När studenterna återvände hem förde de med sig de böcker som de köpt eller skrivit av under studietiden och införlivade dem med klosterbiblioteket.³⁵ De som kom till klostret efter att ha varit församlingspräster medförde de böcker de använt sig av för tjänsten. Dessutom reste man från Vadstena till de stora koncilierna i Konstanz (1414-18) och Basel (1431-43) och köpte eller skrev av böcker som kunde vara av vikt för klostret. Många av dessa innehöll predikosamlingar och postillor, av exempelvis Jacobus de Voragine, Conradus de Brundelsheim (kallad "Soccus"), Antonius de Parma och många andra. Predikoimporten fortsatte under hela klostrets levnad, men i ökande grad producerade man också egna predikosamlingar, särskilt under perioden 1415-1460 då många särskilt begåvade predikanter trädde in i klostret.³⁶

I biblioteket fanns naturligtvis ett ordningssystem. För varje boks placering angavs hylla/bokskåp med en bokstav, hyllbräda med en romersk siffra och ordningsnummer på hyllbrädan med en arabisk siffra. Man ordnade böckerna efter innehållet utan hänsyn till författare. Egenproducerat, avskrivet och importerat material blandades. På hyllorna D-F var de flesta av de homiletiska arbetena uppställda.

³⁴ Härdelin 1989, 73.

³⁵ Hedlund 1993, 34.

³⁶ Andersson 1994, kap III, 2-4. (Denna uppsats består av tre huvuddelar, vilka har separat paginering. Jag refererar här till den tredje. Författaren låter dock de följande rubrikerna numreras IV, V och VI under det att samma paginering från kap III fortsätter.)

Olika typer av predikosamlingar finns representerade i materialet. De egenproducerade tycks inte vara kalenderordnade. Jag anar att det har att göra med det turordningsschema som fanns för brödernas respektive veckotjänst med tillhörande predikodagar. Predikningarna verkar stå i den ordning de har kommit till. Dock har flera av dem skapat tydliga register, bl a Johannes Borquardi, som vi kommer att möta nedan, och detta visar på att predikningarna var tänkta att användas. De importerade samlingarna är oftare kalenderordnade.

En betydande andel utgörs av kateketisk predikan och handlar exempelvis om dödssynderna, budorden, frestelser, bikt, Guds barmhärtighet eller Kristi efterföljelse.

Vidare är vissa riktade till särskilda auditorier, *ad sorores* (till systrarna), *ad clerum* eller *ad sacerdotes* (till prästerna), *ad populum* (till folket) eller *in concursu peregrinorum* (vid pilgrimssammankomster).

Det är också tydligt att predikningarna varit avsedda att hållas i eller i nära anslutning till mässan. Det kan man utläsa av att det ofta finns en anteckning efter *thema* av typen *sequitur ewangelium* (evangeliet följer), vilket markerar platsen för den evangelieutläggning som oftast inte skrevs ned.³⁷

Den allra största vällfärdsdagen till Vadstena var 1 augusti, S:t Petrus ad vincula, eller ”Petri fäng”, som den kallades i folkmun. Denna stora pilgrims- och avlatsfest tycks också ha varit tillfället då en församlingspräst kunde få lov att låna med sig någon bok ur biblioteket för egen förkovran och också lämna tillbaka vad som tidigare lånats.³⁸

Många av predikningarna verkar vara modellpredikningar. Av det kan man sluta sig till att de skrivits först och framförts sedan. De bättre predikningarna har sedan kopierats av andra och legat till grund för nya predikningar. Så är t ex fallet med den predikan av Johannes Borquardi som i det följande ska analyseras. Den har utövat inflytande på ett betydande antal av de övriga S:t Henrikspredikningarna i Maliniemis utgåva.

Ofta anges i modellpredikningarna att de kan användas vid olika tillfällen och tidpunkt för framförande brukar inte anges. Hänvisningar till andra predikningar är också vanligt.³⁹ Man torde dock kunna förutsätta, menar jag, att huvuddragen i helgonpredikningar, som exempelvis de om S:t Henrik, har framförts just på den dagen, men att andra mindre specifika passager i dem kan ha varit möjliga att föra in i predikningar för andra tillfällen.

³⁷ Andersson 1994, kap IV-V, 5-10.

³⁸ Andersson och Borgehammar 1997, 217.

³⁹ Andersson 1994, kap V, 9-10.

I klosterbiblioteket fanns också ett antal *reportationes*. Det är hastigt nedtecknade predikningar vid muntliga framföranden, troligtvis översatta till latin i stunden.⁴⁰ I detta avseende var Johannes Borquardi särdeles flitig.⁴¹

Det var nu inte bara så att Vadstena kloster förfogade över sin tids största bibliotek. Det var även vårt lands mest betydande skriptorium. Här översattes, mest med tanke på de mera sällan latinkunniga systrarnas andliga utveckling, många texter till fornsvenska. Denna verksamhet hade en betydelse för utvecklingen av det svenska skriftspråket som inte kan överskattas.⁴²

När så Gustav Vasas fogdar vid reformationen kom och konfiskerade klostrets böcker, var det de stora vackra handskrifterna på pergament de tog. Dessa blev respektlöst behandlade och slaktades för att användas som omslag till bindningar av räkenskapsvolymmer och liknande. Fragmentmaterialet från svensk medeltid utgör resterna av handskrifter från Vadstena och andra bibliotek som är nästan tio gånger så många som de som bevarats.⁴³

Vad fogdarna bedömde värdelöst och därför lämnade kvar var brukshandskrifterna på lumpapper, där predikningarna utgör en väsentlig del, samt systrarnas bönböcker på pergament, vilka var för små i formatet för att kunna användas som bokbindningsmaterial. En tröst i detta sammanhang är att de böcker som slaktades oftast var standardverk av vilka det går att återfinna andra exemplar ute i Europa. De volymer som lämnades kvar utgör däremot en mycket viktig inblick i vadstenaspiritualiteten, klostrets inre liv. Vi kan härigenom få veta mycket om vilka referensramar bröderna hade, hur deras tankevärld såg ut. Detta låg till grund för deras förkunnelse och var således vad ett mycket stort antal människor, både klosterfolk och pilgrimer fick höra för sin andliga uppbyggelse.⁴⁴

De stora vackra handskrifterna på pergament blev alltså slaktade och använda som bindningsmaterial till räkenskapsböcker. Systrarnas svenskspråkiga boksamling av uppbyggelselitteratur för högläsning under måltiderna finns numera i Kungl. Biblioteket. Det man främst benämner Vadstenabiblioteket är brödrakonventets imponerande boksamling på ca 1500 band, som ovan beskrivits, och som var inrymd i samma byggnad som sakristian. Denna byggnad är numera riven. Efter fogdarnas framfart fanns ca 400 volymer med brukshandskrifter med framför allt predikningar, samt nunnornas bönböcker på pergament i

⁴⁰ Andersson 1994 kap V, 9-10.

⁴¹ Hallberg 1995, 102.

⁴² Hedlund 1993, 34.

⁴³ Hedlund 1993, 36.

⁴⁴ Hedlund 1993, 35.

litet format kvar. Dessa kom efter klostrets stängning i kungens ägo, men skänktes 1620 av Gustav II Adolf till Uppsala universitet och blev början till dess Universitetsbibliotek.⁴⁵

2.4 Vadstenabrödernas predikoplikt och praxis

I inledningen omtalades Vadstena kloster som ett dubbelkloster. Detta begrepp kan problematiseras, vilket Tore Nyberg gjort. Han hävdar att det istället borde benämnas *Gesamtkloster* därför att kvinnor och män i Vadstena inte lever ett klosterliv som är likartat. De har istället mycket olika uppgifter. Nunnorna, som trots att de är nunnor även kan kallas systrar, lever i sträng avskildhet från världen och tjänar sina medmänniskor genom den osynliga kraft bönen har, medan bröderna, som inte ska kallas munkar, genom sin folkliga missionspredikan och i rollen som biktfäder möter omvärlden i direktkontakt.

Påve Eugen IV fastslog till sist 1435 att Vadstena inte skulle betecknas som ett dubbelkloster.⁴⁶ Vid läsning av Sara Risbergs introduktion till *Liber usuum*, drar jag dock slutsatsen att Eugen IV:s definition var resultatet av ett tydliggörande av brödernas funktion i klostret, föranlett av påve Martin V:s separeringsbulla 1422, där dubbelkloster bannlystes. Klart är att Vadstena då uppfattades så.⁴⁷ Vadstenadiariet berättar i paragraf 387 från den 6/7 1428 att man erhållit en mycket sträng kallelse från Rom ”angående vårt dubbelklostersystem”. De italienska birgittinerna hade begärt hos påve Martin att regeln skulle reformeras mot enkelkloster.⁴⁸ Efter generalkapitlet 1429 kunde man dock tydligare formulera sig i frågan, vilket så småningom ledde till Eugen IV:s utslag. Nyberg tar inte upp påve Martins bulla, utan menar att antingen bröderna skulle haft världsflykten som sin huvuduppgift i likhet med systrarna, eller systrarna i likhet med bröderna skulle haft någon utåtriktad uppgift som exempelvis sjukvård eller skola för att klostret skulle kunna kallas dubbelkloster.⁴⁹ Man skulle kanske ändå kunna ställa sig frågan om det inte räcker med att en grupp män och en grupp kvinnor lever i skilda avdelningar av ett kloster under samma regel, för att det ska kunna benämnas som ett dubbelkloster.

Dock är det tydligt att regeln i första hand formulerats med tanke på nunnorna och att man därför varit tvungen att komplettera den med vissa klagöranden när det gäller bröderna, dels i de båda texterna *Addiciones prioris Petri* och *Declaraciones Dominorum* (även kallad

⁴⁵ Hallberg 2003, 26.

⁴⁶ Nyberg 1991, 124-130.

⁴⁷ Risberg 2003, 10-11.

⁴⁸ *super dualitate nostrorum conventum* (Gejrot (ed.) 1996, 192-193.)

⁴⁹ Nyberg 1991, 123-124

Declaraciones dubiorum ("Förklaringar av tveksamheter"), vilket ju tydligt visar på behovet av att förtydliga regeln), dels i brödernas sedvanebok *Liber usuuum fratrum monasterii Vadstenensis* från 1487.⁵⁰ I *Liber usuuum* framhålls att regeln gäller båda könen lika mycket och att de feminina beteckningarna kan bytas mot maskulina och på så sätt uppfattas lika angående bröderna.⁵¹

Vad är då så speciellt med dessa bröders uppgift att sådana spörsmål uppstått? Enligt Nybergs mycket rimliga resonemang skulle Birgitta ha velat göra det attraktivt för begåvade män att söka inträde i Vadstena. Systrarna behövde goda själasörjare och andra prästerliga tjänster, men cistercienserna i t ex Skokloster verkar ha haft svårt med detta och ofta haft icke ordensmän som manlig personal i nunneklostret.⁵² Detta ville Birgitta komma bort ifrån och gav därför 13 av de 25 männen prästerlig tjänst enligt schema med en vecka var i tur och ordning enligt ålder i klostret (*ordo senii*).⁵³ Dessa 13 hade sin uppgift riktad åt två håll. Dels skulle de vara klostrets präster och själasörjare och predika för ordensfolket, men de skulle även predika för folket. Dock skulle de inte vara uppsökande, så som mendikanterna, utan predika för det folk som kom till klostret. Vad som gör den manliga delen av birgittinerna svårare att greppa är att inte alla männen hade denna uppgift. Åtta av dem var lekbröder och de levde ett liv som var snarlikt nunnornas. De fyra diakonerna intog en mellanposition och kunde predika på mindre viktiga dagar. En del av dem var även prästvigda.

Vadstena klosterkyrka är dimensionerad för stora mängder människor och antalet pilgrimer var också mycket stort. Vid extra stora tilldragelser kunde man även predika utomhus. Så skedde vid de största pilgrimsfesterna och i synnerhet märks den stora skrinläggningsfesten 1489 för Birgittas dotter Katarina som ett sådant tillfälle med utomhuspredikan.⁵⁴

Det mycket kortfattade femtonde kapitlet i *Frälsarens regel* behandlar brödernas plikt att predika:

De tretton prästerna skola blott sysselsätta sig med gudstjänst, studium och bön men icke inveckla sig i andra sysslor och ärenden. Varje söndag skola de på modersmålet utlägga evangeliet ur dagens mässa, så att alla ha tillfälle att lyssna. Likaså skola de

⁵⁰ Risberg 2003, 10-14.

⁵¹ *Liber usuuum*, kap 1:44. (Risberg ed. 2003, 88.)

⁵² Nyberg 1991, 112.

⁵³ Man räknade från inträdet, inte den fysiska åldern. Denna rangordning gav ordning för veckotjänstgöring, där predikan ingick, men även plats vid bordet, i kören och i processioner. (Andersson och Borgehammar 1997, 219.)

⁵⁴ Andersson och Borgehammar 1997, 227.

offentligen predika alla de högtider, på vilkas vigilier de hava fasta vid bröd och vatten, och över huvud taget alla högtider, som hava vigilier.⁵⁵

Det ankom på generalkonfessorn, den av de tretton prästbröderna som utsetts till överhuvud över brödrakonventet, att besluta om predikan skulle hållas i Den Heliga Jungfruns mässa, som sjöngs direkt efter Prim eller i högmässan, som sjöngs efter Sext, eller någonstans däremellan. Vid särskilt stora folktillströmningar predikades även vid vespern.⁵⁶

I den samling uppenbarelser som kallas *Extravagantes* preciserar sig Birgitta genom Kristi ord i det 23:e kapitlet om hur predikan ska genomföras:

”De, som predika min sanning, böra hava enkla och få ord, grundade på läsning i de heliga skrifterna, så att människor som komma fjärran ifrån, förmå fatta dem och icke uttrötts av ordrika och långrandiga föredrag[...]. Fördenskull må predikanterna av denna orden om söndagen föreläsa dagens evangelium och utlägga det, vidare föredraga Bibeln och dessa mina ord, min älskade moders och mina helgons ord, fädernas liv, helgonens underverk, trosbekännelserna samt botemedel mot frestelser och synder, allt efter vars och ens fattningsförmåga[...].”⁵⁷

Birgitta anger i vissa utgåvor även att den tid predikan tar ska mätas med glas, dvs den ska inte överskrida en timme. Utomhus kunde den dock få bli lite längre. De fem viktigaste beståndsdelarna i en birgittinsk predikan är alltså: Bibeln, Birgittas uppenbarelser, Vitaspatrum och hagiografier (dvs kyrkofäders och helgons föredömliga levnadsexempel), den Apostoliska trosbekännelsen samt pastorala förmaningar.⁵⁸ Det verkar vara tydligt av ovanstående citat att Birgitta har en *sermo humilis* (se sid 9) i åtanke.

Vadstenabrödernas predikokunst åtnjöt högt anseende. Biskop Eskil i Nidaros skrev 1416 ett brev till klostret och bad om instruktioner för hur man gick tillväga. Denne utfärdade också avlatsbrev där det angavs att den som deltog i gudstjänst i Vadstena och hörde predikan skulle få nedsatt bot. Självaste påven Bonifacius IX skrev samma sak.⁵⁹

I klosterdagboken, *Diarium Vadstenense*, noteras tämligen ofta att en avliden broder varit en god predikant.

⁵⁵ Birgitta, *Regula Salvatoris*, kap 15 (övers Tryggve Lundén).

⁵⁶ Andersson och Borgehammar 1997, 223-225. (Morgonens och förmiddagens tideböner låg vid tidigare klockslag än nuförtiden.)

⁵⁷ Birgitta, *Extr. 23* (övers. Tryggve Lundén).

⁵⁸ Andersson och Borgehammar 1997, 212.

⁵⁹ Andersson 1993, 194.

Citatet ovan från *Extr 23* kan tolkas som att man skiljer på söndagspredikan med enbart evangelieutläggning (*expositio*) och festpredikan (*sermo*). Med tidens gång verkar dock denna skillnad ha blivit allt mindre. *Liber usuum* har i sitt kap 24 noggranna anvisningar för predikoplikten. Sålunda hade samtliga tretton prästbröder en lika stor skyldighet att predika och detta måste hela tiden upprätthållas. Ingen fick undandra sig uppgiften. Vid särskilt stora högtider eller då särskilt mycket folk väntades, kunde generalkonfessorerna dock ändra på turordningen så att de mest framstående predikanterna fick predika då.⁶⁰

Det blev under året cirka 100 dagar på vilka det skulle predikas.⁶¹

Naturligtvis samtliga söndagar. Om dessa sammanföll med en festdag, skulle söndagens evangelium ändå utläggas innan man gick över till att predika över dagens firningsämne.

Vigilia med fasta hade de fyra Mariadagarna (Kyndelsmäss 2/2, Marie bebådelse 25/3, Marie himmelfärd 15/8 och Marie födelse 8/9), samtliga apostladagar (Andreas 30/11, Tomas 21/12, Pauli omvändelse 25/1, Cathedra S:t Petri 22/2, Mattias 24/2, Markus 25/4, Filippos och Jakob 1/5, Barnabas 11/6, Petrus och Paulus 29/6, Commemoratio Pauli 30/6, Divisio apostolorum 15/7, Jakob 25/7, S:t Petri ad vincula 1/8, Bartolomeus 24/8, Matteus 21/9, Lukas 18/10 samt Simon och Judas 28/10. Aposteln Johannes hade sin dag 27/12, men man fastade inte på hans vigilia, som var Annandag Jul.), dessutom Johannes ante portam latinam 6/5, Johannes döparen 24/6, Augustinus 28/8, Mikael 29/9, Alla Helgons Dag 1/11, Långfredagen och Kristi Lekamens Fest.

Vigilia utan fasta hade därtill Trettondedag Jul, Påskdagen, Kristi Himmelfärd, Pingstdagen och Juldagen.

Liber usuum ger vidare instruktion om att predikan ska äga rum på de dagar som firas enligt den högsta firningsgraden, *totum duplex*, och som benämns *festae terrae* och *festae fori*.

Skillnaden mellan dessa är något oklar, men det kan tolkas så att de förra firas i en hel kyrkoprovins, medan de senare är stiftsangelägenheter. *Festae fori* är i Linköpingskalendariet markerade med rött. (Jesu omskärelse 1/1, Henrik 19/1, Sigfrid 15/2, Det heliga korsets återfinnande 3/5, Erik 18/5, Botolf 17/6, Marie besök 2/7, Knut 10/7, Maria Magdalena 22/7, Olav 29/7, Egidius 1/9, Eskil 6/10 och Birgitta 7/10.)

Utöver dessa dagar (*festae terrae* har inte räknats upp och inte heller de som kallas *festae chori* och markeras med svart i Linköpingskalendariet och enbart vänder sig till prästerna) anvisar *Liber usuum* slutligen också predikan på Birgittas skrinläggningsfest 28/5 samt på hennes födelsefest 23/7.

⁶⁰ Andersson 1993, 198.

⁶¹ Andersson 1993, 199-202.

Under perioden 6/5 till 24/6 hade folket så mycket att göra att predikan som inte inföll på söndagar utgick.⁶² Detta innebär att folket i allmänhet förväntades delta i gudstjänsterna. Det skulle då betyda att de närboende skulle kunna höra predikan i genomsnitt var tredje dag. Då söndagspredikan även anges bära innehålla kateketiska element, torde det därför vara rimligt att anta att medeltidens gudstjänstfirare var tämligen kunniga när det gäller den kristna trons grunder, åtminstone om man fick möjlighet att regelbundet höra vadstenabröderna.

Det anvisas också att all sång ska tystna när en predikan hålles i klosterkyrkan.⁶³ Detta tyder på ständig verksamhet och mycket folk i rörelse i kyrkan. I *Declaraciones Dominorum (Responses ad dubia)* skriver kardinalen Alfonso av Jaén att predikstolen ska vara högt placerad, bland annat för att alla ska kunna se de relikier som visas upp. Dock känner man inte till att Vadstena klosterkyrka haft en sådan predikstol.⁶⁴

Medan tiggardordarna lösgjorde predikan från gudstjänstsammanhanget, är det tydligt att Vadstenas predikotradition åter stärkte predikans plats inom liturgin i och med att evangelieutläggningen varje söndag blev ett krav. Kanske kan det förklaras med att bröderna stod med ena benet i en monastisk tradition och med andra i en mendikantradition. Också sockenprästerna fick på 1400-talet föreskrifter om att utlägga evangeliet varje söndag, även om inte alla kunde klara att efterleva det. Det torde därför inte vara orimligt att med tanke på Vadstenas starka inflytande hypotetiskt antaga att klostret påverkat utvecklingen i den riktningen.⁶⁵

2.5 S:t Henrik – legend, mirakler och kult

De vadstenapredikningar vi snart är framme vid en närmare syn av är predikningar på S:t Henriksdagen, väster om Bottniska viken firad den 19 januari. För att bättre förstå dem behöver vi veta mer om S:t Henrik och kulten kring honom.

Henrik var en från England kommen präst och missionär som ska ha följt kardinal Nicholas Breakspear (Nicolaus av Albano), senare påve Hadrianus IV, i dennes legation till Norden. Uppdraget gällde att få de nykristnade nordborna att lägga bort hedniska seder, som exempelvis blodshämnd, envig, frilloväsande och utsättande av barn, och leva enligt kristna normer. Henrik blev kvar i Sverige och utsågs till biskop i Uppsala och blev då bekant med

⁶² Andersson 1993, 202.

⁶³ *Liber usuum* 24, rad 26-27: *Et quociens in ecclesia predicatur, fiat silentium a cantu, ut fratres et sorores, qui velint, possunt interesse.* (Risberg ed. 2003, 148)

⁶⁴ Andersson 1993, 204.

⁶⁵ Andersson 1993, 206.

kung Erik Jedvardsson, sedermera Erik den helige. Henrik lär enligt legenden nitiskt ha verkat för ett upprättande av ett mer kristet samhälle.⁶⁶

I mitten av 1100-talet, någon gång runt 1155, omtalar legenden att Erik och Henrik genomförde det första svenska korståget i avsikt att kristna de hedniska finnarna. Exakt vilket år detta skedde går inte att med säkerhet fastställa, men de vindar som detta århundrade blåste genom Europa bar på tankar om ett korstågsideal för kristendomens säkerställande och säkert hade både Erik och Henrik kännedom om Bernard av Clairvaux och de centraleuropeiska furstarna och deras engagemang i de större korstågen mot det heliga landet. Att tanken på korståg föddes hos dem är därför inget märkligt.⁶⁷ Cistercienserna hade ett enormt inflytande över Skandinavien vid denna tid och då kung Sverker 1143 grundade klostren i Alvastra och Nydala hämtades de första munkarna dit direkt från Clairvaux.⁶⁸

Legendan berättar att korståget blev framgångsrikt. När Erik erkänts som kung och säkrat framgången militärt, återvände han till Sverige, medan Henrik stannade kvar för att under en tid bygga upp en finsk kyrkoorganisation. Då Henrik i enlighet med kyrklig praxis ålade en dråpare kyrklig botgöring, ska denne ha blivit rasande och slagit ihjäl Henrik ute på den isbelagda Kjulo sjö. Mördaren, i folklig tradition kallad Lalli, skröt sedan med att ha nedlagt en björn och satte biskopsmössan⁶⁹ på sitt eget huvud. När han sedan ville ta av sig mössan hade den vuxit fast på hans huvud så att hår och huvudsvål följde med. Mördaren fick sitt straff – björnen bet igen.

Den dag som är Henriks *dies natalis*, hans himmelska födelsedag – alltså dödsdagen, är den 20 januari. Denna dag var enligt folkseden den dag då björnen vänder sig i sitt ide, så att likna Henrik vid en björn blev naturligt. Anledningen till att S:t Henrik firades 19 januari i egentliga Sverige är att den 20 januari var upptagen av de allmänkyrkliga helgonen Fabianus och Sebastianus. I Finland blev Henrik dock ett så stort helgon att hans dag gick före.⁷⁰ S:t Henrik är Finlands enda helgon och räknas som landets skyddshelgon.⁷¹ S:t Henrikslegenden anses vara det äldsta verket i Finlands nationallitteratur.

⁶⁶ Lundén 1983, 326-327.

⁶⁷ Lundén 1983, 328.

⁶⁸ Heikkilä 2009, 48.

⁶⁹ Mitran får anses som ett ikonografiskt attribut. Det är inte sannolikt att Henrik rörde sig ute i samhället iförd mitra. I legenden och vadstenapredikningarna omtalas huvudbonaden som en biretta, *birretum*, vilket i och för sig kan vara en anakronism, eftersom den blev vanlig först under 1300-talet, men som har ett symbolvärde, då den signalerar befogenhet att föra fram den rätta läran. Ingen av huvudbonaderna lämpar sig dock särskilt väl för slädfärd över is i finsk januarikyla!

⁷⁰ Heikkilä 2009, 106-107.

⁷¹ Trots att antalet katoliker i dagens Finland är försvinnande litet, är Henrik och Lalli två personer i den finska historien som för den moderne finnen inte får ifrågasättas och då Tuomas Heikkiläs bok kom ut på finska 2005

S:t Henrik begravdes i kyrkan i Nousis. Större delen av hans relikier flyttades sedan till Åbo domkyrka, men över dem som blev kvar i Nousis skapades på 1400-talet en magnifik sarkofag klädd med mässingsplattor där hela legenden framställs i bild.⁷²

Officiet för Henriksmässodagen författades runt år 1300 och finns i alla tryckta breviarier från de svenska stiftet, men för Åbo endast i ett handskrivet.⁷³

Av den folkliga diktningen på versmåttet runometer finns *Piispa Henrikin surmaruno* ("Biskop Henriks dödsruna") även kallad *Piispa Henrikin surmavirsi* ("Kvådet om biskop Henriks bane"), som innehåller en annan berättelse om Henriks död, mördaren Lalli och dennes hustru Kerttu. I den berömda sångsamlingen från Åbo, *Piae Cantiones*, finns *Ramus virens olivarum*, som handlar om korståget och Henriks martyrdöd.⁷⁴

S:t Henrikslegenden⁷⁵ består dels av Henriks kortfattade levnadsbeskrivning, *vita*, dels av de elva underverk, *miracula*, som ansetts vara de tyngst vägande att ha med i texten. Legendan var en väsentlig del av liturgin på S:t Henriksdagen och kompletterades där förstås av sjungna hymner, responsorier och verser. Utöver det var också legenden något som stod för sig själv och lästes separat utanför det liturgiska sammanhanget. Den hagiografiska litteraturen var utan tvekan den mest spridda och lästa i det medeltida samhället. Utöver text på latin förekom denna litteratur i folkspråklig översättning, folklig diktning och i predikningar.⁷⁶

Man skulle kunna tro att de av Henriks mirakler som tagits med och som alla utom ett ägt rum i Finland, skulle antyda att kulten endast haft sin utbredning inom samma område. Dock verkar det inte stämma. Förvisso firades Henrik med högsta firningsgraden, *totum duplex*, i Åbo stift, men detsamma gällde för Linköpings stift, som på denna tid var ett betydligt större geografiskt område än det är nu.⁷⁷

Omkring år 1300 flyttades merparten av Henriks relikier från Nousis till den nya Åbo domkyrka. Henrik blev tillsammans med Jungfru Maria domkyrkans *patronus*, skyddshelgon. Dock har han anmärkningsvärt sällan valts som skyddshelgon för andra finska kyrkor.

I Sverige firades som sagt Henrik högtidligast i Linköpings stift, men de bevarade avbildningarna av honom i altarskåp, som väggmålningar eller fristående statyer är

väckte den så upprörda känslor, att han kom att mordhotas för sitt problematiserande av bilden av dessa båda. (Heikkilä 2009, 10.)

⁷² Lundén 1983, 351.

⁷³ Lundén 1983, 331.

⁷⁴ Lundén 1983, 349-350.

⁷⁵ Legendan finns i flera versioner. Jag refererar till den version med nio läsningar som återges hos Heikkilä 2009, 21-24. Maliniemi återger en annan version, *Legenda nova*, som är mer utförlig och innehåller 17 läsningar (Maliniemi 1942, 85-98.)

⁷⁶ Heikkilä, 2009, 30.

⁷⁷ Helander et al. [1993] 2006, 57.

koncentrerade till Uppsala, Strängnäs⁷⁸ och Västerås stift, där dock kulten endast firades enligt näst högsta graden, *duplex*.⁷⁹

Man bör emellertid ha i minnet att reformationens händelser kan ha bidragit till en nutida snedvriden uppfattning, då både texter och bilder förstördes i stor, men kanske ojämn omfattning. Det är hursomhelst i mina ögon anmärkningsvärt att S:t Henrik inte fått högsta firningsgraden i Uppsala stift, eftersom han utgick därifrån och också därför att han stod så nära Uppsalas egen *patronus*, S:t Erik. Från och med senare delen av 1300-talet räknades ju Henrik också till *patroni regni*, det svenska rikets grupp av skyddshelgon, om än med särskilt ansvar för de östra områdena, dvs Finland. 1474 kom festdagen för *patroni regni* att firas i hela Uppsala kyrkoprovins.⁸⁰

De äldsta avbildningarna av S:t Henrik finns i Uppland och de är mycket äldre än de vi har kvar från Åbo stift. Såväl Storkyrkan i Stockholm som Uppsala domkyrka har haft altaren till S:t Henrik och relikier från honom. En biskopsstaty på Uppsaladomens södra portal uppges vara S:t Henrik och i kyrkans numera förstörda bildprogram hade han en framträdande plats som S:t Eriks parallellhelgon.⁸¹

Sammantaget är det alltså med viss svårighet man uttalar sig om S:t Henrikskultens utbredning. De texter i form av exempelvis brevvarier som finns bevarade kan i kombination med kyrkornas bildprogram och dokumentation om relikier säga en del, men inte allt. Att samtliga bevarade predikningar på S:t Henriksdagen återfunnits i Vadstenaklostrets bibliotek gör troligtvis saken ännu mer svårbedömd. Rimligtvis borde det ha predikats på denna dag även på andra ställen, när det nu rör sig om ett så pass betydande helgon.

Den höga firningsgraden i Linköpings stift har man velat förklara med de täta kontakter i båda riktningar som rådde mellan Linköping och Åbo. Vadstena etablerade på 1400-talet ett dotterkloster i Åbo stift, Nådendal, men detta var långt efter att kulten etablerats i Linköping. Johan III, som var hertig av Finland och som verkade för ett närmande till den katolska läran igen kan inte heller utgöra en förklaring av saken, då ju detta skedde först på 1500-talet.⁸²

⁷⁸ Än idag genomförs Hindersmässan, en Henriksmarknad, i Örebro. Marknader anordnades när stora mängder människor väntades in till städerna, så det är inte osannolikt att S:t Henrik haft en tämligen betydande firning i Örebroområdet. (Heikkilä, 2009, 83.)

⁷⁹ Heikkilä 2009, 56-60.

⁸⁰ Heikkilä 2009, 75.

⁸¹ Heikkilä 2009, 79, med not 42.

⁸² Heikkilä 2009, 81-82.

3 Några predikningar på S:t Henriksdagen

3.1 *Frater Ingemar*

I femte bandet i C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek, den som kommer från Vadstena kloster, finns den allra äldsta bevarade predikosamlingen som skrivits av en svensk. Här har Arno Maliniemi funnit den äldsta bevarade predikan på S:t Henriksdagen. De sjutton predikningarna benämns *collaciones* och inte mycket är känt om samlingens författare, mer än att han kallas frater Ingemar. Troligen innehade han en predikatur hos ärkebiskopen Birger Gregersson, som var den som skrivit den Heliga Birgittas officium, och medföljde på dennes visitationsresa 1376. Predikningarna är skrivna för denna resa, utom ett par som är avsedda för synoder 1376 och 1377.⁸³ I Vadstena kloster fanns aldrig någon prästbroder med namnet Ingemar, vilket gör denne predikant till det mycket sällsynta fenomen som en namngiven predikant utanför Vadstenabrödernas krets vid denna tid är. Monica Hedlund har föreslagit att han kan ha varit en franciskan från Uppsala eller en dominikan från Sigtuna som handplockats av ärkebiskopen för predikouppdraget på resan.⁸⁴ Maliniemi omnämner en 'magister Ingimarus, clericus diocesis Upsalensis', som 1355 fick i uppdrag att sälja några fastigheter som stiftet ägde i Paris, samt en frater Ingimari som ska ha avlidit i Johanniterklostret i Eskilstuna.⁸⁵

Samlingen inleds med orden: "Detta är predikningar, vilka broder Ingemar skrev till herr ärkebiskopens av Uppsala visitation i Kristi år 1376".⁸⁶ Dock tycks det mig givet att den visitationsresa som att döma av övriga predikningars placeringar på kyrkoåret sannolikt företagits i slutet av 1376 ännu pågick den 19 januari 1377, då S:t Henriksdagen inföll. Nummer 1-15 tycks ha varit avsedda för visitationsresan och de två därefter följande för två synoder i Uppsala. Nummer 14 är S:t Henrikspredikan. Det tycks mig osannolikt att den skulle ha hållits i Vadstena, eftersom visitationerna där genomfördes av biskopen i Linköping.⁸⁷ Jag föreslår därför att denna predikosamling inköpts eller avskrivits av någon broder för klosterbibliotekets räkning, eller medförts dit av en inträdande broder.

Frater Ingemar håller en hög litterär standard och hans latin är mer avancerat än det hos vadstenabröderna som lästs inför denna uppsats. Han är osedvanligt högt skolad inom skolastiskt tänkande, filologi och juridik för att vara en 1300-talssvensk och han använder

⁸³ Härdelin 2005, 235.

⁸⁴ Härdelin 1998, 206.

⁸⁵ Maliniemi 1942, 21-22.

⁸⁶ *Iste sunt collaciones, quas fecit frater Ingemar in visitatione domini archiepiscopi upsalensis anno Christi 1376.* (Maliniemi 1942, 19-20.)

⁸⁷ Maliniemi 1942, 20.

auctoritates från antiken som Cicero, Seneca, Ovidius och Boëtius.⁸⁸ (Dock inte i denna predikan.)

3.2 *Frater Ingemar: De sancto Henrico*

Frater Ingemar bygger upp sin predikan enligt reglerna.⁸⁹ Dock innehåller den inga *exempla* och den har inte heller den prägling av Maria-fromhet som kännetecknar vadstenensisk predikan. Han säger inget om det språk den skulle framföras på. Hos andra är det nämligen ofta markerat om texten är tänkt att även framföras på latin. Om inget språk anges, förutsätts oftast ett framförande på fornsvenska. Dock är denna predikan av innehållet att döma något som vänder sig främst till dem som ska predika, dvs prästerna. Dessa var även latinspråkiga och man kan därför misstänka att denna predikan kan ha framförts på latin, trots att det inte anges.

Som predikans *thema* har Ingemar valt endast tre ord från Rom 12:7 (*Docet in doctrina*)
I *prothema* nämns redan inledningsvis predikans enda *auctoritas*, Augustinus, som därmed kommer att stå som garant för det som ska följa. På ett elegant sätt kopplar Ingemar legenden om hur S:t Henrik kom till Sverige över vattnet sedan han kallats vid utvaldhetens brinnande buske till berättelsen om Mose. *Prothema* avslutas inte med bön, utan leds med fem ord på rad vilka alla börjar på ”p”⁹⁰ över till upprepanandet av *thema* och därefter *dilatatio sermonis*, den egentliga predikan.

Denna består av fyra huvuddelar som tar upp det man bör veta för den rätta undervisningen:

- Hur läraren bör förberedas
- Vem som bör undervisas
- Vad som bör undervisas
- På vilket sätt det bör undervisas

Principale 1 och 3 delas upp i vardera tre underavdelningar, medan 2 och 4 enbart innehåller ett påstående vardera.

I *principale* 1, påstående 1, förekommer en ordlek gällande ordet *rationalis*. För den bröstväska, besatt med tolv stenar, som bärs av israeliternas överstepräst används samma glosa som för ’förnuft’, ’tankeförmåga’. Detta utnyttjar förstås Ingemar, vilket stärker tesen om ett framförande på latin. Förnuftet var den översteprästerliga bröstväska som garanterade att S:t Henrik styrde sina handlingar rätt. De tolv stenarna kan Ingemar då låta symbolisera

⁸⁸ Maliniemi 1942, 21.

⁸⁹ Översättning med disposition i Appendix.

⁹⁰ *vt ponatur propositio presens pro preterio* (så att presens i tema står i förfluten tid)

de tolv apostlarna och deras placering i en stabil fyrkant visar på lärans tillförlitlighet. Förnuftet hölls ju, som ovan påpekats, mycket högt av skolastikerna. Samtidigt låter Ingemar Mose och Aron garantera tillförlitligheten i resonemanget. I påstående 2 låter han Mose representeras av kung Erik och Aron av S:t Henrik, så att dennes talekonst belyses. Påstående 3 lyfter fram S:t Henriks förebildlighet i sitt sätt att vara och älska sina medmänniskor, vilket Ingemar understryker genom att antyda S:t Henriks *miracula*.

Principale 2 talar om det nödvändiga i att komma med ljus till de okunniga, vilka lever i mörker, så att de får insikt och kännedom om Gud och kan undvika att avfalla från det rätta på grund av sina synder. S:t Henrik jämförs här med Esra som undervisar de okunniga och alltså är deras räddare, men också har mandat att döma dem som stretar emot.

Principale 3 handlar om vad man ska undervisa. Då gäller det tre dygder:

Påstående 1: fruktan i förhållande till Gud, eftersom gudsfruktan är det som jagar bort synden och "Herrens fruktan är vishetens begynnelse". (Genitiven är förstås objektiv.)

Påstående 2: vishet i förhållande till sig själv, därför att visheten ordnar tankarna, "de inre processerna" och får en att bli förståndig, att rätta sig själv.

Påstående 3: rättfärdighet i förhållande till medmänniskan, eftersom den får en att älska nästan, så att Kristi undervisning om kärleken får framstå som det högsta goda den är.

Principale 4 slutligen omtalar att man ska undervisa genom att tillrättavisa, vädja och klandra. Samma tre ord tas upp som en apostolisk grundsats i Den Helige Benedictus Regel, kapitel 2 om abboten. De tre orden används för att beskriva hur han ska undervisa. Det är tydligt att det ansvarsfulla uppdraget som lärare inte enbart består i kunskapsförmedling, utan även i den vishet som resulterar i rätta bedömningar och goda exempel, vilket korresponderar väl med Benedictus anvisningar för abboten. Undervisningen förmedlas således i både ord och handling.⁹¹

Härifrån leder Ingemar över till predikans avslutning genom att berätta om att det var när S:t Henrik omsatte detta i praktiken och tillrättavisade och klandrade en mördare som han själv miste livet. Därigenom är vi tillbaka i den avslutande delen av legendens *vita*-del, på ett av skribenten mästerligt hanterat sätt där början av legenden utgör predikans start och slutet av den dess mål.

Före det avslutande *votum* ger Ingemar en kortfattad uppmaning till predikanten - sig själv eller någon annan - att återberätta S:t Henriks första mirakel, det där mördaren fick sitt

⁹¹ Svantesson, 2013, 48 och 55.

omedelbara straff, och därefter konstatera att den som handlar och undervisar så rätt och riktigt som S:t Henrik ska kallas stor i himmelriket.

I denna predikan använder sig inte Ingemarus av några andra *auctoritates* än Augustinus i inledningen. Däremot befäster han samtliga påståenden med ett eller flera bibelcitrat, vilka på ett mycket organiskt sätt vävs ihop med predikotexten.

3.3 Johannes Borquardi

Hans (eller Johan) Borkvardsson från Stockholm invigdes till broder i Vadstena kloster den 18 april 1428.⁹² 19 oktober 1443 valdes han till generalkonfessor, men biskopen dröjde ända till 22 december med att bekräfta det. Redan efter ett halvår, 19 maj 1444, avsade han sig dock uppdraget.⁹³ Frater Johannes uppges ha varit en duktig jurist och diariet berättar flera gånger om att han skickats ut av klostret för att lösa tvistemål man hamnat i, både när det gällde några gods i Halland (§ 525), ett viktigt ärende till Rom angående ett godkännande av *Revelationes* och bekräftelse av *Regula Salvatoris* (§ 547), ytterligare ett ärende gällande gods (§560) samt till sist fiskerätten i finska Kymmene älv för dotterklostret Nådendals räkning (§563). Det sista ärendet avslutades inte för på resan i Finland avled Johannes den 4 mars 1446. ”Han var en mycket lärd man, författare och jurist. Han var en skicklig predikant med god framställningsförmåga[...]” berättar diariet om honom.⁹⁴

Vi har redan på s 13-14 sett att Johannes lämnat en hel del spår efter sig i klosterbiblioteket. Han försåg flera volymer med *indices*, innehållsförteckningar, och han har också gjort många *reportationes*, snabba nedteckningar när andra predikade. Maliniemi visar på många exempel där Johannes i slutet av sina predikningar gjort hänvisningar till annat homiletiskt material i klosterbiblioteket.⁹⁵ I mina ögon framstår han som en man som lärde hela tiden, som ständigt ville utvecklas. Att hans predikokonst hölls högt i klostret visas inte minst av att inte mindre än sju andra predikningar på S: t Henriksdagen i Maliniemis utgåva av samtliga som hittills återfunnits, visar på större eller mindre beroende av denna predikan.

⁹² Gejrot (ed.) 1996, 190/191 (latinsk/svensk text), § 384.

⁹³ Gejrot (ed.) 1996, 240-243, § 541 och 545.

⁹⁴ *Hic fuit bonus scholaris, scriptor, legista, sermocinator bonus habens proferenciam bonam.* (Ibid., 252-253, § 569.)

⁹⁵ Maliniemi 1942, 32-34. Mer om sådana hänvisningar finns i Monica Hedlund 2008, ”En Vadstenabroders referensbibliotek” i G. Dahlbäck et al. (red.), *Medeltidens mångfald. Studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm på 60-årsdagen 8 mars 2007* (Sällskapet Runica et Mediaevalia. Scripta minora 16), Stockholm, s. 117-139.

3.4 Johannes Borquardi: *De sancto Henrico*

Johannes Borquardis predikan⁹⁶ är ungefär 60 år yngre än frater Ingemar och mer än dubbelt så lång. Den innehåller allt som Birgitta föreskriver. Visserligen syns inte den apostoliska trosbekännelsen, men en plausibel gissning är att den förekommit i anslutning till den evangelieutläggning som inte heller är nedtecknad, men som rimligtvis bör ha skett precis före denna predikan, som en inledning till predikomomentet.

Som *thema* har Johannes några ord från Vish 10:10 Han har dock tagit sig friheten att byta ut det feminina subjektet Sapientia mot det maskulina Dominus. Uppfattningen om Visheten som en kvinnlig aspekt parallellt med begreppet Logos ska inte här diskuteras, eftersom det är ett ämne för en helt annan uppsats, men jag noterar att Johannes förhållit sig så fri till bibeltexten att han ansett sig kunna göra så. Jag kan också hålla med honom om att predikans huvudärende tydligare framgår genom detta förfaringssätt.

Liksom Ingemar använder sig Johannes av många bibelcitater. Det är tydligt att Gamla Testamentet är mycket närvarande i medeltida predikan. Citaten därifrån är fler än från Nya Testamentet.

Utöver bibelcitaten styrker också Johannes sin text med ganska många *auctoritates* och några *exempla*, varav ett är hämtat från Birgittas Uppenbarelser. Det bör ju i varje birgittinsk predikan finnas med något därifrån. Här är det berättelsen i sjätte bokens kapitel 69 om munken som fastade på ett omdömeslöst sätt och försökte köpa sig beröm av människor genom att vara extremt asketisk, som får illustrera och styrka den första huvuddelens första underavdelning om den sålda rättfärdigheten.

Ett kort *exemplum* om dårens bokstavliga bibeltolkning styrker det som sägs angående påstående 3 om överdriven rättfärdighet under samma huvuddel.

Prothema inleds med en utläggning om hur Gud var med Jakob när han gav sig av och visade att han var bestämd till att vinna himmelriket och predikanten visar med hjälp av S:t Henriks legend hur det förhöll sig på samma sätt med honom. Jakob gjordes materiellt rik, men S:t Henrik blev rik på vishet. Jakobs steg för tankarna till ödmjukhetens tolv steg i *Regula Benedicti*, kapitel 7⁹⁷ och valet av den bilden menar jag har gjorts för att associativt understryka S:t Henriks goda karaktär.

Åhörarna uppmanas så att söka visheten och be Jungfru Maria om hjälp med det.

Nu kommer ett omfattande *exemplum* som är en helt fristående berättelse om en soldat som köpslår med djävulen och lovar lämna honom sin fru som betalning. Den goda kvinnan är

⁹⁶ Översättning med disposition i Appendix.

⁹⁷ Svanteson 2013, 115ff.

dock djupt from och räddas därför av den heliga Jungfrun, vilket leder till att även soldaten i fortsättningen lever ett fromt liv. Skälet till att berätta detta får man förmoda ligger i att åhörarna ska göras uppmärksamma på vilken hjälp man kan få av Maria att bli mera vis och undvika att synda och därmed räddas från djävulen.

Man uppmanas så, för att hon ska vilja be sin Son för vår räkning, att be *Ave Maria*. Så avslutas *prothema* i en vadstenensisk predikan.

Nu upprepas *thema*-orden och den egentliga predikan börjar. Tre skäl till varför S:t Henrik prisas för sin mission och sin person utgör *distinctiones*:

- hans dygd, eftersom han på den punkten var föredömlig
- hans ledarskap, eftersom han i sitt ledarskap av människor lät sig ledas av Gud
- hans mål, eftersom hans vägs slut var himmelriket

Den första huvuddelen, *principale 1*, om dygden, delar in rättfärdigheten i fyra slag: den sålda, den bristfälliga, den överdrivna och den dugliga. Av de tre första kan ingen tillämpas på S:t Henrik, som istället har den fjärde sortens rättfärdighet, den dugliga. Därför bereds denna underavdelning en längre utläggning och förses med tre ytterligare underavdelningar om den dugliga rättfärdighetens tre goda följder: helighet i detta livet, undkommandet av helvetet samt erhållandet av himmelriket. Med hjälp av S:t Henrikslegenden visar Johannes hur den dugliga rättfärdigheten och dess följder kan avläsas hos S:t Henrik.

Principale 2 handlar så om ledarskap och vägvisare. Av dessa finns tre sorter: världen, djävulen och Kristus. Världen konstateras vara en blind och därför icke tillförlitlig vägvisare. Djävulen är inte oväntat mycket vilseledande och falsk. Kristus är den gode och trofaste vägvisaren. Genom sin tillämpning på S:t Henrik får även här den sista underavdelningen störst utrymme och förses med egna underavdelningar.

Först konstateras hur människans tre själsstyrkor kan användas för att tjäna rätt vägval. Dessa tre avser nämligen förnuftet, begäret och vreden och har man dem kan man inte synda, utan hamnar då på Guds väg.⁹⁸

Även Guds vägar är av tre slag: den rätta, den rättare och den mest rätta. Här är det ovanligt nog inte så att S:t Henrik enbart hör till den sista och bästa kategorin, utan han har dem alla. På den första vandrar man enligt buden, på den andra enligt evangelium, men den tredje, som är lidandenas och martyrskapens väg, är en genväg till himlen. S:t Henrik vandrade alltså mönstergillt på Guds trefaldiga väg.

⁹⁸ Själskrafterna är neutrala och kan användas till gott eller ont. Här menar Johannes att begäret och vreden verkar för det som förnuftet avgjort vara det riktiga.

Så leds vi snyggt över till *principale 3*, som handlar om målet i himlen. Detta mål uppenbarades för S:t Henrik av tre skäl: för att han skulle styrkas i tron och hysa ett hopp, för att han skulle träda in där (vilket belyses med både legendens *vita*-del och dess *miracula*-del) samt för att han skulle äga det, alltså inte bara träda in där, utan även bli kvar.

Underavdelningen om att äga himmelriket får fyra egna underavdelningar, som handlar om de fyra sätt varpå himmelriket vinns: genom att tukta kroppen, genom att dölja goda gärningar för världen, genom att ge allmosor och göra gott samt genom att prövas av motgångar och inse hur litet allt världsligt är värt.

En överraskande kort, men normalt i denna predikostil, avslutning följer så i form av ett *votum*. Detta är inte trinitariskt i denna predikan, utan nämner endast Fadern och Sonen.

Det är anmärkningsvärt i denna predikostil, menar jag, att åhöraren efter en så lång och intrikat predikan helt överrumplas av slutet. Predikanterna förbereder inte alls genom att på något sätt runda av eller sammanfatta, utan ger bara en kort formel av bönekaraktär. Det finns inget som visar att det är naturligt att det är slut just här. En ny huvuddel hade lika gärna kunnat följa, med nya underavdelningar. Endast om man lyckats hålla *distinctio*-presentationen i början av *expositio* i minnet kan man hysa en föraning om att predikan ska sluta just här.

3.5 Acho Johannis: *De sancto Henrico*

Acho Johannis (Åke Jönsson/Johansson/Jenisson) inträdde i klostret 1416, efter att har blivit uppmanad av munkkonventet. Man har genom hans släktskap med en dansk nunna i Vadstena antagit att han var dansk, möjligen från Malmö.⁹⁹ Han var före inträdandet kanik i Västerås.

Acho var alltså samtida med Johannes Borquardi och i likhet med denne både en högt skattad predikant och en som betroddes med viktiga uppdrag för klostrets räkning, i både Rom och Basel.

1442 blev han vald till biskop i Västerås, trots att klostret ogärna ville mista honom. Han bibehöll dock kontakten med Vadstena och återvände på våren 1453 för att dö där.¹⁰⁰

Acho har i sin förhållandevis korta predikan valt Ps 115:13 som *thema*-ord, *Calicem salutaris accipiam*.¹⁰¹ Därefter kommer *prothema*, där han knyter en av dagens texter till Henrikslegenden på ett naturligt sätt. Det är Syr 45:22: *contra eum steterunt alieni et propter*

⁹⁹ Silfverstolpe 1898, 125-127.

¹⁰⁰ Vitalis, 1992, 261.

¹⁰¹ Jag lyfter räddningens bägare (Psalt 116:13 i Bibel 2000, vilket i Vulgata är 115:13) Frasen finns med två gånger i eukaristins gudstjänst i den medeltida linkopingska mässan. (Piltz et al. [1993] 2006, s 28, 46.)

*inuidiam circumdederunt eum in deserto.*¹⁰² I bibeltexten väcker dessa Guds vrede, liksom S:t Henriks mördare gjorde det och fick sitt omedelbara straff. Acho framhåller det extra skändliga i att döda en präst, till och med av den högsta rangen, biskopens. Han hämtar stöd i Uppenbarelseboken för att den som konsekrerar Kristi kropp står över änglarna. *Et ob hoc sanctum officium, scilicet quod tractant Virginis filium, ipsa Virgo multum diligit et iuuat episcopos et clericos ipsam deuote venerantes.*¹⁰³ Härpå kommer ett *exemplum* om den Maria-fromme biskop Galtherus i Paris, vilken fick sin dagliga hälsning besvarad av Maria-bilden i kyrkan. *Ave Maria* avslutar förstås *prothema*.

Thema upprepas och *exordium* följer. S:t Henrik anges ha ställt frågan vad han kan ge tillbaka till Herren för det han givit honom. Svaret är *thema*-orden: *Jag lyfter räddningens bägare. Distinctio*: Man bör veta att det är en fyrfaldig kalk:

- *Primum principale*: det kroppsliga lidandets, dricks fylld med galla i världen. Här återfinnes det i vadstenensisk predikan obligatoriska Birgitta-citatet, denna gång passande hämtat från *Frågornas bok*, bok V, spörsmål V om de plågor som finns och varför.
- *Secundum principale*: sakramentstillredandets, dricks fylld med livgivande blod i templet. Med inspiration från 2 Sam 12:3 beskrivs S:t Henrik som Kristi lilla får som inte bara frambar sig själv, utan även förde med sig en stor hjord till sin Herre. Till detta kopplas Eriks och Henriks korståg och framgång för den kristna läran.
- *Tertium principale*: den eviga glädjens, dricks fylld med förnöjande vin i himlen. Höga V 5:1: ”Jag dricker mitt vin och min mjölk”. Ett *exemplum* om en dominikanbroder som fått en försmak av den gudomliga sötmans kalk. S:t Henrik dricker nu en lika ljuv kalk med Herren i himlen, som den var bitter som han drack för Herren på jorden. Därför kan vi åkalla honom och be om tröst och hjälp så som visas i hans liv och legend.
- *Quartum principale*: helvetesfördörelsens, dricks fylld med brinnande svavel i helvetet. Den som skymmer ljuset ska plågas av evig förbrännelse, men den ärofulle martyren S:t Henrik drack så mycket av lidandets kalk att han var immun mot fördörelsens kalk och gick in i himlens palats där han fick skåda glädje utan slut.
- *Votum*.

¹⁰² *främlingar stod mot honom och på grund av illvilja omringade de honom i öknen* (min övers. Vulgatas Syr 45:22 motsvaras i Bibel 2000 av Syr 45:18)

¹⁰³ ”Och just på grund av detta heliga ämbete, nämligen att de berör Jungfruns Son, högaktar och hjälper Jungfrun biskoparna och prästerna, vilka dyrkar henne fromt.”

3.6 Nicolaus Ragvaldi: Henrici episcopi

Här har vi representanten för brödrakonventets sista skede bland våra predikanter. Detta upplöstes ca 1545¹⁰⁴. Nicolaus Ragvaldi inträdde 1476 och avled 1514. Under denna tid var han i två perioder generalkonfessor och 1506-08 stationerad i Reval för att visitera och reformera klostret där. I svensk litteraturhistoria är han ihågkommen som en duktig översättare till svenska språket.¹⁰⁵ Hans predikostil är personlig. Han åskådliggör kunnigt kyrkans lära och tar gärna hänvisningar till naturen till hjälp. Produktionen är omfattande.¹⁰⁶

Här ska mycket kortfattat återges huvuddragen i en av hans långa S:t Henrikspredikningar.¹⁰⁷

Thema: Iustus cor suum tradidit ad vigilandum diluculo ad Dominum, qui fecit illum (Vulgata Ecclesiastici 39:6).¹⁰⁸ *Prothema* har ett par naturexempla, i början om solen och lite längre fram om den kraft hönans kycklingar behöver för att kläckas.¹⁰⁹ Hönans moderskap leder över till Jungfru Marias andliga moderskap, hon som är alla syndares förespråkare. *Ave Maria*.

Thema upprepas. Efter en kort inledning kommer S:t Henrikslegenden, tämligen fritt återberättad, där det framhävs att S:t Henrik varit en av fyra engelsmän som kommit till Sverige för att plantera Herrens vingård. (De andra var Sigfrid, Eskil och David.)

Av S:t Henriks exempel i Sverige och Finland framgår att vi bör ge vårt hjärta till Gud på tre sätt (*Distinctio*):

- *Primum principale*: Frivilligt, utan tvång. Inte låna ut det för att ta tillbaka det senare, inte sälja det för att få en lön eller fördel av Gud. Då är ens hjärta delat och älskar Gud enbart när det passar en, tar emot hellre än ger. Vi bör tjäna Gud i både med- och motgång.
- *Secundum principale*: Fullständigt, utan splittring. Den ger fullständigt, som älskar Gud för Guds egen skull och annat på grund av Gud.
- *Tertium principale*: Evtigt, utan slut. Två uppmaningar till predikanten: Visa på skillnaden mellan att låna ut för en tid och att ge för evigt. Ge exempel med hjälp av S:t Henrik.

¹⁰⁴ Vadstenadiariet upphör detta år och även om någon enstaka broder vistades i klostret även senare, kan konventet knappast ha fungerat då. (Härdelin, 1998, 138.)

¹⁰⁵ Maliniemi 1942, 63-65.

¹⁰⁶ Maliniemi 1942, 56.

¹⁰⁷ Nummer XXVI hos Maliniemi.

¹⁰⁸ "Den rättfärdige vänder sitt hjärta till att vaka i gryningen inför Gud, som skapat honom." (min övers. I Bibel 2000 motsvaras det av Syr 39:5)

¹⁰⁹ Det obligatoriska Birgitta-citatet, här från *Rev IV.16*.

Som underavdelningar till tredje huvuddelen anges tre dygder, enligt vilka vi borde ge vårt hjärta till Gud, kopplade till tre hantverksyrken:

- Botgöringens och stränghetens dygd (snickaren)
- Varaktighetens och tålmodighetens dygd (smeden)
- Ödmjukhetens dygd (krukmakaren)

Ödmjukheten har i sin tur tre steg:

- Underkasta sig den som är större
- Underkasta sig den som är jämlik
- Underkasta sig den som är mindre. Detta är Kristi ödmjukhet.

Vi bör, eftersom vårt liv genom syndens mörker liknar natten, dela upp det i fyra nattskift:

- Hjärtats uppriktiga ånger och botgöring
- Gottgörelse och välvilja
- Medlidande och förbarmande
- Hängivenhet och vishet

Detta fjärde nattskift var det i vilket Jesus kom till lärjungarna i gryningen och så kom han också till S:t Henrik när denne glatt mötte döden. Ty helgonen går genom att de uthärdar döden för Gud, från död till liv, från arbete till vila, från sorg till glädje från tro till att skåda Gud. Därför ska martyrerna äras mer efter döden än före. S:t Henriks mirakler berättas sedan.

Votum: Må vi ge våra hjärtan på samma sätt som S:t Henrik och vinna himmelriket.

Denna predikans struktur består således i att det sista steget hela tiden delas upp i nya underavdelningar, men slutet knyts ihop med gryningens vaka i *thema* på ett elegant sätt.

4 Predikningarnas pastorala omsorg

Medeltidsmänniskan levde med en hög medvetenhet om jordelivets tillfälliga natur. Hela livet var en förberedelse för döden. Kroppens död drabbade alla, men själens död kunde förhindras. Därför var bot och bättring centralt och man fasade för den död som kunde överraska innan man hunnit förbereda sig.¹¹⁰ *Ars moriendi*-litteraturen (konsten att dö) var omfattande och i Vadstena fanns mycket av paristeologen Jean Gersons skrifter, vilkas pastorala omsorgstankar präglade förkunnelsen där.¹¹¹

¹¹⁰ Fallberg Sundmark 2009, 49.

¹¹¹ Härdelin 2009, 28.

Ett rätt leverne framhölls alltså som mycket viktigt. Syftet var att varje människa skulle finna frälsningsvägen. Föräldrar, faddrar och präster skulle undervisa om detta. Trosbekännelsen, Fader Vår och Ave Maria var grundbultarna i den kateketiska undervisningen.¹¹² Mängder av soteriologiska verk gavs ut, där innehållet var ungefär detsamma, men uppställningarna varierade. Vanligast var att allt delades i grupper om sju – huvudsynder (dödssynder), dygder, saligheter (ibland är de åtta), Andens gåvor, sakramenten och barmhärtighetsverken. De sju bönerna i Fader vår kunde exempelvis ställas upp för att motverka en huvudsynd vardera. Dessa uppställningar var liksom predikningarna skolastiskt systematiska och synder eller dygder kunde ställas upp så att det ena blev följden av det andra i rikt förgrenade träd. I våra nyss genomgångna predikningar anser jag detta syns tydligast hos Nicolaus Ragvaldi, som delar upp det sista steget på varje nivå i nya underavdelningar i en allt finare förgrening.

De kateketiska verken kan sägas vara uppställda som mindre Summor, *Summulae*. Hugo av S:t Victor, Bonaventura och Thomas av Aquino är kända internationella namn på området. På svensk mark fanns exempelvis Laurentius av Vaksala och Magister Mathias. Den senare var den Heliga Birgittas bikt-fader och i den egenskapen får man anta att han fick ett indirekt inflytande över hur Vadstena kloster kom att utformas, även om de båda kom att gå skilda vägar. Hans predikohjälps, *Homo conditus*¹¹³, utformad just för att hjälpa sekulärpräster att hörsamma direktiven om en bättre predikan för folket, fick ett mycket stort genomslag.¹¹⁴

Predikan var just ett av sätten på vilket man bedrev kateketisk undervisning. Syftet var det tvåfaldiga att dels varna människor för att begå synder, dels att få dem att upptäcka redan begångna synder.¹¹⁵ På prästernas axlar vilade ett tungt ansvar. De skulle nämligen *docere verbo et exemplo*, undervisa i ord och handling, dvs leva som de lärde. Prästen var länken som förband människor och Gud, menade Laurentius av Vaksala.¹¹⁶ Magister Mathias skriver: *Non intrabis ianuam paradisi, nisi ipso tibi aperiente.*¹¹⁷ En dålig präst stängde alltså inte bara sig själv ute från paradiset, utan även dem som tog efter hans exempel.

Jag ska nu försöka visa hur jag tolkar dessa predikanter syn på S:t Henriks förebildlighet och hur de leder församlingen mot en efterföljelse av idealen.

¹¹² Kilström 1958, 163.

¹¹³ Utgiven i urval på svenska med titeln *Vägen till Jerusalem* av Anders Piltz 1986.

¹¹⁴ Piltz 1986, 18.

¹¹⁵ Kilström 1958, 193.

¹¹⁶ Fallberg Sundmark 2014, 99-101.

¹¹⁷ "Du kommer inte att träda in genom paradiset, om inte han personligen öppnar den för dig." ("Han" syftar här på prästen.) Magister Mathias 1984, 43.

4.1 Idealbilden av mänsklig vandel, åskådliggjord med S:t Henrik

Prästens stora ansvar var ett av skälen till varför S:t Henrik var viktig som förebild. Han var präst, biskop t o m, och hans extra goda förebildlighet gjorde honom till helgon. Acho framhåller i sin predikan prästens höga rang när han talar om S:t Henrik.

Vad som lyfts fram är S:t Henriks sätt att osjälviskt kämpa för andras goda. I hans fall är det att orädd ge sig in bland människor som kan vara fientligt sinnade, för att visa dem på den enda vägen till frälsningen. Det handlar också om att lyda när Gud kallar, även om det innebär att ge sig iväg över havet till ett kallt land vid världens ände, att inte ifrågasätta Guds ledning utan lita på honom. Johannes Borquardi visar tydligt på detta redan genom sitt val av *thema* från Vish 10:10. Han omtalar hur S:t Henrik lät sig ledas av Gud, blev rik på gudomlig vishet och kunde leda ett oändligt antal själar rätt, både genom sitt orädda sätt och genom vis predikan, två saker som alltså båda ingår i undervisningen. Genom att bete sig som han gjorde kunde S:t Henrik därför öppna frälsningsvägen för dem han mötte och omvände.

Nicolaus målar upp bilden av S:t Henrik som den som helt och fullt ger sitt hjärta till Gud för evigt, har ett ödmjukt sätt där han sätter sig själv sist och lever sitt liv så hängivet och vist att han inte ens räds ond bråd död. Han vet att en sådan död leder honom rakt in i paradiset, eftersom han levt sitt liv dödsförberedande.

Acho framhåller det självutgivande hos S:t Henrik, att han villigt tar på sig det som är bittert och orsakar lidande, att han offerar sig själv som ett Kristi får. Här finns samma lovvärda egenskap som också Johannes prisade, nämligen det att han inte bara gick in själv i paradiset, utan också öppnade porten för många andra.

Ingemarus fokuserar på S:t Henriks förebildlighet för andra präster och lyfter fram vishet, vältalighet och oklanderlighet. Dessutom framhåller han Henriks gudsfruktan och den självdistans som gör att han kan korrigera sig själv, samt hans kärlek till medmänniskan.

Sammanfattningsvis är de goda egenskaper predikanterna tycker visar på helgonets förebildlighet främst:

- rättfärdigheten,
- sättet att leda andra
- sättet att låta sig ledas av Gud
- valet av rätt väg
- självutgivandet
- oräddheten
- visheten

4.2 Hur man kan ta efter S:t Henrik

Frater Ingemar, som predikar till prästkolleger, verkar förutsätta att dessa själva efter att ha hört predikan ska kunna räkna ut vad de ska göra. Han ger inga direkta anvisningar. Dock är det tydligt att han håller förnuft och kunskap högt, vilket inte minst visas av ordleken med *rationalis*, som har både med förnuft att göra och betyder översteprästerlig bröstväska. För att kunna efterlikna S:t Henrik måste man alltså studera och skaffa sig stor kunskap. Denna ska sedan visa sig dels i vishet och förkunnelse av den rätta läran och dels i insikt och omsorg om mottagarna.

De andra tre vänder sig till folket och hos dem är därför uppmaningarna tydligare. Ge dig själv helhjärtat åt Gud och låt inte annat splittra ditt hjärta, säger Nicolaus.

Be tillitsfullt och i trygg förvisning om Guds omsorg, menar Johannes när han berättar hur Jungfru Maria ingriper och räddar en oskyldig kvinna från djävulen, eftersom hon bett till henne så tillitsfullt.

Man bör ha kontroll över förnuftet, begäret och vreden så att man helt rationellt förmår göra det rätta. Fasta, bön och vaka förhindrar synd. Om man tuktar kroppen, inte stoltserar med sina goda gärningar, ger allmosor och är barmhärtig vinner man himmelriket, men också genom att tåligt uthärda de svårigheter man möter under livet. Man ska alltså eftersträva ett sådant sinnelag och förhållningssätt som S:t Henrik själv hade och detta är just detsamma som Kristi eget sinnelag. Om man så har arbetat sig fram till denna dugliga rättfärdighet som S:t Henrik hade, kommer ens själ vid dödsögonblicket att inträda direkt i himmelriket. Här har vi *ars moriendi*-tanken. Själens har vid döden tre alternativ: himlen direkt om det inte finns något som är oförlåtet och icke-sonat, helvetet direkt om man inte har viljan att göra bot, eller skärselden om man är botfärdig vid döden men inte hunnit göra bot. Från skärselden leds man efter fullgjord bot vidare till himlen. Samtliga predikanter har med denna viktiga aspekt.

4.3 Hjälpmedlen för efterföljelsen

Ovan nämndes att Vadstenabröderna predikade cirka 100 dagar om året, ibland också mer än en gång per dag. Det fanns alltså goda möjligheter att höra predikan av hög kvalitet där och folket förutsattes göra det. Det kan vi se av det undantag som görs mellan 6/5 och 24/6 för vårbruket (s 19). Predikan var alltså ett medel för att växa som kristen, att få syn på sina egna brister och rätta dem.¹¹⁸ Den tematiska predikan lyfte åhöraren till en högre intellektuell nivå och jag menar att man ska buga för den medeltida församlingen, som kunde ta emot den. Om

¹¹⁸ Minns franciskanbroderns vittnesmål på s 9-10!

det ibland kunde tyckas svårt, fanns ju alltid de mer lättillgängliga *exempla* att ta till sig liksom, när det gällde helgonpredikan, också de avsnitt av legenden som arbetats in i texten och vävts ihop med bibelcitater och argumentation. Därför kan man säga att det fanns något för allas växt i en senmedeltida predikan.

Både Johannes och Acho inleder såväl *prothema* som *expositio* med tilltalet *Karissimi!* (Käraste!) Kanske fler gjorde så utan att det skrevs ut. Detta, menar jag, måste ha varit ett effektivt sätt att nå åhörarna och försäkra dem om att det som nu skulle sägas var något gott, att den upphöjde predikanten, stor i lärdom och avskild från världen i sitt leverne, visade att han hyste omsorg om den vanliga människan och verkligen önskade leda henne rätt. I det läget måste en god predikan ha varit ett synnerligen bra hjälpmedel för livet i efterföljelse.

Dessutom var bikten något högst relevant och den bot som ålades den som bekant ett felsteg tjänade också syftet att undervisa om ett bättre leverne. Den som dog med oförsonade synder möttes av stränga straff efter döden. Kampen mot dödssynderna var därför central när det gällde att bana väg för frälsningen.¹¹⁹

Hos Birgitta beskrivs hur djävulen har sju böcker, en för varje dödssynd. Det är ett mycket långt kapitel där djävulen inför en avliden persons dom läser anklagelser ur de sju böckerna, men Jungfru Maria inträder som försvarare och en ängel kommer och läser ur sin enda bok om de sju goda företeelser som upphäver de dåliga, nämligen dopet, återhållsamheten, bönen, de goda gärningarna, det kristna hoppet, tron och kärleken till Gud. Texten i djävulens böcker raderas då.¹²⁰ Något av Birgitta skulle finnas i varje vadstenapredikan och Jean Gerson kritiserade bröderna för att jämställa hennes texter med Bibeln och kyrkofäderna,¹²¹ men utrymmet det får visar ändå hur viktigt detta att göra upp med sina synder var.

Vidare nämndes på s 21 att den hagiografiska litteraturen var den i särklass mest spridda litteraturen i de breda lagren. Berättelserna om helgonens liv och mirakler var kända av människor. Kom man så in i en kyrka, fanns bildprogrammen där som stöd för minnet och påminnelser om det rätta.

Sammanfattningsvis kan alltså sägas att det främsta hjälpmedlet till att försöka efterlikna S:t Henrik och andra helgon var den kateketiska undervisningen i alla dess former. Dit räknar jag således utöver Trosbekännelsen, Fader Vår och Ave Maria också bikt-bot, hagiografisk litteratur, bildkonst och predikan, vilka alla samverkade för *ars moriendi*-undervisningen om synd-dygd för frälsningsvägens skull.

¹¹⁹ Kilström 1958, 199.

¹²⁰ Birgitta *Himmelska uppenbarelser*, bok VI, kap 39. (Övers. Tryggve Lundén)

¹²¹ Härdelin 2009, 11. (Gerson motsatte sig också Birgittas helgonförklaring. (Vauchez 1997, 409.))

5 S:t Henrik – ett europeiskt helgon?

Detta kapitels syfte är att ta reda på i vad mån det avlägsna Finland ägde ett helgon som överensstämde med de allmänkyrkliga dragen hos ett västeuropeiskt helgon. Denna undersökning ämnar jag göra med hjälp av André Vauchez' omfattande studie av de senmedeltida kanoniseringsprocesserna, *Sainthood In the Later Middle Ages*.¹²²

S:t Henrik fick aldrig en påvlig kanonisering. Hans kult uppkom troligen strax efter dödsfallet och på 1200-talet skedde många mirakler i hans namn. Kulten var alltså redan väletablerad när relikerna överfördes till Åbo domkyrka ca år 1300. Den högtidliga translationen räknades därmed som den officiella helgonförklaringen, i den mån en sådan ansågs behövas. S:t Henrik hade ju redan dyrkats som helgon i 150 år. Därför bör man kunna säga att erkännandet skedde *per viam cultus*, till följd av kultens väg.¹²³

Hos Vauchez syns inte heller namnet Henrik någonstans, men däremot några andra svenska namn som Ingrid av Skänninge, Brynolf av Skara och Nicolaus av Linköping (Nils Hermansson). Ingen av dem blev kanoniserade. Skälet till det är långt mer komplicerat än otillräckliga kvalifikationer och skulle kräva ett större utrymme att redogöra för.¹²⁴ Endast Birgitta tog sig igenom hela proceduren med önskat resultat. Jag sluter mig till att man inte ens vänt sig till påven i detta ärende för S:t Henriks räkning. Han var etablerad ändå.

Den gamla seden att den lokala biskopen kanoniserade avskaffades först 1234, men efter 1170 ansågs det att man borde vända sig till påven i dessa ärenden.¹²⁵ Dock var de flesta helgonkulturer under medeltiden varken gillade eller ogillade av påven, så S:t Henrik var ingalunda unik. Även de icke-kanoniserade helgonen hade offentlig kult och officier.¹²⁶ Både präster och lekfolk ansåg att en dyr kanoniseringsprocess var onödig. De som levtt sitt liv enligt Guds vilja så som dessa personer, kunde inte bli annat än välkomnade av honom efter döden. Påvens resultat blev bara en bekräftelse på det redan kända.¹²⁷

Predikan, särskilt mendikanternas, blev ett medel att sprida kunskap om nya helgon. Den hagiografiska litteraturen från cistercienserna blomstrade också.¹²⁸ Jag vill påstå att det är tydligt att dessa strömningar haft inflytande i Vadstena, cistercienserna via bl a Alvastra och

¹²² [1997] 2005, på franska 1981.

¹²³ Heikkilä, 2009, 66.

¹²⁴ Den intresserade uppmanas läsa Vauchez!

¹²⁵ Vauchez [1997] 2005, 26.

¹²⁶ Vauchez [1997] 2005, 95.

¹²⁷ Vauchez [1997] 2005, 99.

¹²⁸ Vauchez [1997] 2005, 119 och 125.

magister Mathias och mendikanterna genom sitt sätt att möta folket, vilket Birgitta delvis gjort till birgittinbrödernas.

I särskilt England och Skandinavien hade man lätt att ta till sig nya helgon. Vi ska också komma ihåg att det faktiskt fanns en del kristna i Finland även innan S:t Henrik kom dit och de vördade de gamla allmänkyrkliga helgonen. Man tänkte sig att de nya helgonen mer gärna lyssnade på böner, eftersom de behövde etablera sig och man såg de första undren efter döden som en begäran om kult. Vid 1200-talets slut tvärvände påven från en generös inställning och blev mycket restriktiv till nya kulter, men folkets och sekulärprästernas önskan om egna skyddspatroner gick inte att stoppa. Med avseende på helgonkult blev kristenheten trots den påvliga strävan att ena, alltmer fragmentiserad och Kyrkan tvingades inse att det fanns två typer av helgon: de kanoniserade, *sancti*, och de lokala/folkliga, *beati*.¹²⁹

Min uppfattning är att S:t Henrik, trots att han aldrig genomgick någon process, ändå påverkats av utvecklingen kring detta. Kyrkan arbetade för ett enande av synen på helgon. Jag menar det blir tydligt både när man läser hans legend, vilken sannolikt inte är samma version som den som först traderades, och när man läser vadstenapredikningarna på hans dag. Här förekommer inga berättelser om magi och trolleri, vilket folket gärna framhöll. Det som berättas om S:t Henrik är fast förankrat i Bibeln, både i kopplingen mellan hans leverne och de bibliska berättelserna och mellan hans under och den typen av under som apostlarna utförde, där helandet dominerar. Det förefaller mig sannolikt att kulten från början varit mer präglad av folkliga preferenser där fler mirakler varit betydelsefulla, men att man, i takt med att man i Rom verkade för att rensa ut det som inte var renlärt eller drog åt magi, anpassade sig efter detta. De predikningar vi här tagit del av blev då en form av slutprodukt innan kulten upphörde, inte så långt därefter.

Vad var S:t Henrik för typ av helgon? Folkligt, officiellt eller lokalt? Helig biskop, martyr eller missionär?

Ett så folkligt helgon var han inte, för denna kategori var extremt lokalt bunden till kanske en enda by och dessa helgon hade sällan *Vitae* skrivna om sig. Kulterna var ofta så felaktiga att de förbjöds.¹³⁰ Dock hade S:t Henrik sin våldsamma död på orätta grunder gemensam med dessa, men för martyrskapet krävdes även att man offrat sig medvetet och frivilligt för trons skull, ett kriterium som S:t Henrik uppfyllde utöver de folkliga helgonen.

Ett av Kyrkans officiella helgon var han som sagt inte heller.

¹²⁹ Vauchez [1997] 2005, 140.

¹³⁰ Vauchez [1997] 2005, 147-148.

Återstår då enligt Vauchez' indelning¹³¹ den lokala kategorin, den i särklass största. Här placerar jag S:t Henrik.

I tidig medeltid helgonförklarades ofta kungarna, trots att de sällan varit "Guds bästa barn". De stod som en förbindelselänk mellan himmel och jord och garanterade folkets beskydd och välstånd. Detta levde kvar länge i Skandinavien, trots påvlig avsakraliseringskampanj av världsliga härskare. Därför hade S:t Erik, S:t Henriks korstågspartner, helgonstatus. Kyrkan framhöll istället biskopar som helgon. Detta slog väl ut i England och Skandinavien, där stiftet var stora och biskoparna även sågs som territoriella härskare som försvarade sin kyrka och var generösa mot de sina. De förde sig som stora magnater och hade en auktoritet som inte bara var andlig. De kom ofta i konflikt med världsliga makthavare, blev förföljda eller martyrer. Här blev Thomas Becket den stora förgrundsgestalten.¹³²

S:t Henrik var visserligen biskop, men så som han framställs i legenden och predikningarna kan jag ändå inte fullt ut placera honom i denna kategori. Han framstår mer som en bärare och försvarare av den rätta läran, en som inte räds några som helst faror för att förkunna den. Ortodoxin är alltså det viktigaste kännetecknet, vid sidan av beredvilligheten att offra livet.

Vi minns *ars moriendi*-läran från kapitel 4. Där lyfts tankar om synd och dygd fram samt hur man lever rätt för att nå ända fram till himlen. För ett helgon av biskoplig natur är *cura animarum*, omsorgen om själarna, central. Det gäller att genom förebildlighet och god förkunnelse förbättra den moraliska vandeln och leda människor rätt.¹³³ Med vetskap om att han själv kommit långt på den rätta vägen, kunde S:t Henrik avstå från fortsatt jordeliv om det gagnade kristendomens utbredning. Hans ingång i himlen var säkrad. På det sättet tillhörde han kategorin martyrhelgon.

Minst lika viktigt för Kyrkan att lyfta fram var apostlaskapet, stärkandet av ortodoxin, av Kyrkans inflytande i samhället och av ett kristnande som gick ner i de djupa folklagren och inte bara var officiellt för landet, utan en verklig samsyn i hela befolkningen. I Finland fanns även ett inflytande från den ortodoxa kyrkan, men det katolska Sverige önskade föra finnarna åt sitt håll. Birettan som S:t Henrik sägs bära, menar jag symboliserar den katolska ortodoxin och hans rätt att förkunna den. Med rätta borde man därför kunna benämna S:t Henrik även som ett missionshelgon.

¹³¹ Vauchez [1997] 2005, 143.

¹³² Vauchez [1997] 2005, 167-170.

¹³³ Vauchez [1997] 2005, 391.

Många helgonbiskopar lovordades för sin lärdom och sitt engagemang för bättre utbildningsmöjligheter.¹³⁴ Frater Ingemar tar upp detta som en självklar utgångspunkt i sin predikan. S:t Henrik var lärd. Stor lärdom i olärd miljö var ett tecken på helighet, eftersom det tydde på gudomlig inblandning.¹³⁵ Detta sägs inte i legenden och jag drar därför slutsatsen att predikantens egen miljö och samförstånd med Kyrkans officiella ståndpunkt i Thomas av Aquinos kölvatten och skolastikens blomstringstid gör det viktigt för honom att framhålla. Hur skulle S:t Henrik annars kunna bära birettan och förkunna den rätta läran? Kunskapen upphöjde ju den kristna människan och på s 9 talade vi om hur människan genom en *sermo humilis* skulle lyftas till en högre nivå.

Sverige kristnades sent och nåddes aldrig av idealen av extrem asketism som varit ett viktigt helgonideal fram till på 1200-talet i Europa.¹³⁶ Därför finns inget sådant omtalat om S:t Henrik. Inte heller finns det något mystiskt hos honom, inget inre skådande. Det senare idealet var vanligare hos kvinnor. Birgitta tillhörde ju själv den kategorin och det var inte utan motstånd hon kanoniserades eftersom bl a Jean Gerson ansåg att så personliga upplevelser var svåra att kontrollera äktheten hos.¹³⁷ På det viset framstår S:t Henrik för mig som ett lite ålderdomligt helgon i jämförelse med dem på kontinenten. Till det kommer att missionsmartyren som helgontyp ignorerades av Rom i slutet av medeltiden.¹³⁸ Det blev således i fr a norra Europa en kollision mellan den helgontyp som förespråkades av påven och den som lokalt föredrogs. I berörda länder löstes det genom att reformationen avskaffade all helgonkult.¹³⁹

Legendan om S:t Henrik berättar inte mycket om honom som person, endast att han var utmärkt, framstående, rättvis mm. Det finns ingenting om hans *virtus*, den gudomliga kraften i honom, inget ljus, inga nådetårar, inget vackert utseende. Hans första mirakel är mördarens straff och det är egentligen mer kommet från Gud själv än från S:t Henrik. Samtliga mirakler i legenden är sådana som skett efter hans död. Av de fyra predikanterna är det endast Nicolaus som tar upp fler än mördarens straff, förutom att Johannes även nämner fingermiraklet.

Naturligtvis har S:t Henrik tillskrivits många fler mirakler än de i legenden medtagna, men ett urval enligt Kyrkans preferenser har gjorts där man velat komma bort från vidskepliga inslag. Vauchez skriver att man föredragit mirakler av det slag som också förekommer i

¹³⁴ Vauchez, [1997] 2005, 397-405.

¹³⁵ Vauchez [1997] 2005, 403.

¹³⁶ Minns vad Birgitta sa på s 27!

¹³⁷ Vauchez [1997] 2005, 409.

¹³⁸ Vauchez [1997] 2005, 417.

¹³⁹ Vauchez [1997] 2005, 421.

Bibeln, särskilt i Nya Testamentet.¹⁴⁰ Miraklerna har behövts för att påvisa helgonstatusen, men det Kyrkan vill framhålla är helgonets förebildliga liv och handlingssätt för människor att ta efter. Att ta efter helgonen ger nämligen den vanliga människan möjlighet att leva enligt *ars moriendi*-läran, att vandra sin livsväg på rätt väg och därigenom nå himmelriket. Så presenteras frälsningens väg och detta framhålls i predikningarna.

Min slutsats blir att S:t Henrik, utan att ens finnas med hos Vauchez, utgör ett typexempel på hur helgonkulten anpassats efter Roms preferenser om renlärighet och enat uttryck, i enlighet med den utveckling som redogörs för i boken. Sålunda bekräftar S:t Henrik, så som han framställs i de genomgångna predikningarna, Vauchez' redogörelse och slutsats.

6 Avslutning

Den bild av S:t Henrik som framträder i brödernas predikan är bilden av ett europeiskt helgon, om än av lite gammalmodigt snitt. Det är tydligt att en anpassning skett till Kyrkans syn på vad hos helgonen som bör framhållas, nämligen förebildligheten, och att en nedtoning skett av det mirakulösa. På ett litterärt och retoriskt skickligt sätt väver de istället ihop S:t Henrikslegendens *Vita*-del med Bibelns texter, vilket ger hans förebildlighet en större tyngd och visar att han, fast förankrad i läran, står närmare Gud än vad miraklerna kan visa. Därmed kan man säga att Vauchez' studie ger en nyanserad bild av de nordiska helgonen, och visar att status som kanoniserad eller inte hade andra kriterier än enbart personlig lämplighet och att kulten var lika viktig även utan påvens godkännande. Norden var en del av Europa, innefattad i den katolska kristenheten. Kyrkans riktlinjer för helgonkult har efterföljts och förkunnats lika mycket i Vadstena som i Rom och samma lärdom har eftersträvat. Vår nordiska historia inom kristenheten är bara lite kortare.

Jag har vid arbetet med denna uppsats djupt fascinerats över vad som fanns bakom förhänget som så länge hängt hindrande i vägen. Vadstena klosterkyrka är den kyrka i Sverige som har längst efterklang, hela tolv sekunder. Vi kan inte veta hur bröderna lät när de predikade, om deras röster var varma och vänliga eller auktoritativt dundrande, men den som forskar på deras predikningar måste ändå lyssna efter ekot och försöka snappa upp den svaga efterklang som ännu ljuder för den som har begåvats med öron som kan höra den - för visst har de anammat titelns *ars praedicandi*-uppmaning!¹⁴¹

¹⁴⁰ *Virtus apostolica*: demonutdrivande, helande, uppväckande av döda och framtidsförutsägelser. Vauchez [1997] 2005, 466-467.

¹⁴¹ Johannes Matthei, *De modo predicandi multiplici*.

7 Ordlista

Breviarium. Bok innehållande tidegärdens texter, både lästa och sjungna.

Festgrad/Firningsgrad. Gradering av de kyrkliga festerna. Ju högre festgrad, desto fler texter skrivna för just den dagen inkluderades i liturgin. Högsta graden är *totum duplex*, sedan kommer i fallande skala *duplex*, *semiduplex*, *simplex* och *novem lectionum*.

Hagiografi. Samlingsnamn för texter om helgon, t ex legender, vitor, mirakelsamlingar, berättelser om translationer, helgonkalendrar osv.

Inkunabel. Bok tryckt före 1501, liknar handskrifterna.

Kanonisering. Helgonförklaring.

Klausur. ”Inspärning”, dvs klosterfolkets avskiljande från omvärlden. Kan vara olika sträng.

Kyrkoprovins. Kyrkligt och administrativt område bestående av flera stift, under ledning av en ärkebiskop.

Matutin. Tidebön under efternatten, indelad i tre nokturner, vid vilka läsningarna lästes för det helgon som firades.

Mendikantorden. Tiggjarbrödraskap, t ex franciskaner, dominikaner, augustineremiter och karmeliter.

Nokturn. Se Matutin.

Officium. Texter skrivna som hyllning till ett helgon, avsedda att framföras i samband med tideböner på helgonets festdag. Innehåller både lästa avsnitt (*lectiones*) och sjungna (hymner, antifoner, responsorier).

Prim. Se Tidegärd.

Sekulärpräst. Präst verksam ”i världen”, dvs i församling, till skillnad från dem inom kloster och konvent.

Sext. Se Tidegärd.

Skrinläggning. När ett helgons relikier flyttas från en grav till ett skrin som förvaras i en kyrka och ibland fälls in i ett altare.

Soteriologi. Frälsningslära.

Tidegärd. Dagliga bönestunder, förrättade på bestämda tider: matutin, laudes, prim, ters, sext, non, vesper och completorium.

Translation. Se skrinläggning.

Vesper. Se Tidegärd.

Vigilia. Nattdag gudstjänst före en stor högtidsdag. Kan även avse hela den dag som föregår den större högtidsdagen.

Vita. Helgonbiografi.

Vitaspatrum/Vitae patrum. Hagiografiska texter om ökenfäderna och –mödrarna.

Votum. (heligt löfte, bön, önskan) 1. Offergåva som man lovade ge ett helgon som tack för bönhörelse. 2. Önskeliknande bön som avslutar predikan.

Vulgata. Hieronymus bibelöversättning till latin från strax före år 400. Användes under hela medeltiden.

8 Litteraturlista

Ahlberg, Axel W., Lundqvist, Nils och Sörbom, Gunnar. 2001. *Norstedts latinsk-svenska ordbok*. Andra upplagan. Stockholm: Norstedts.

Andersson, Roger. 1993. *Postillor och predikan*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia.

Andersson, Roger. 1994. *Predikosamlingar i Vadstena klosterbibliotek*. Uppsala: Projektet Vadstenabrödernas predikan.

Andersson, Roger. 2001. *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia.

Andersson, Roger & Borgehammar, Stephan. 1997. "The Preaching of the Birgittine Friars at Vadstena Abbey." *Revue Mabillon Nouvelle Série*, 8(t.69): 209-236.

Andersson-Schmitt, Margarete & Hedlund, Monica. 1988. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala*. Band 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Bibel 2000.

Biblia Sacra Vulgata, ed. Robert Weber & Roger Gryson 1969. Femte förbättrade upplagan 2007. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Borgehammar, Stephan. 1990. "De dedicatione ecclesiae." I *Heliga Birgittas trakter*, red. Göran Dahlbeck. Uppsala: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, s 151-167.

Borgehammar, Stephan. 2010. "Svensk senmedeltida påskpredikan: tre exempel." I *Svensk påskpredikan genom tiderna*, red. Christer Pahlmblad och Sven-Åke Selander. Skellefteå: Artos, s 9-46.

Borgehammar, Stephan. 2016. "Evangelium och existens före Luther." I *Den kommunikativa kyrkan*, red. Birgitta Sarelin och Mikael Lindfelt. Skellefteå: Artos, s 111-133.

d'Avray, D. L. 1985. *The Preaching of the Friars. Sermons Diffused From Paris Before 1300*. Oxford: Oxford University Press.

Den Heliga Birgitta. *Himmelska uppenbarelser*. Övers. Tryggve Lundén. 1957-59.

Fallberg Sundmark, Stina. 2009. "Om konsten att dö på rätt sätt." I *Jean Gersons Ars moriendi. Om konsten att dö*, red. Markus Hagberg. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, s 35-67.

Fallberg Sundmark, Stina. 2014. *Teologi för praktiskt bruk. Frälsningshistoriska perspektiv på Summula av Laurentius av Vaksala*. Skellefteå: Artos.

Gejrot, Claes (ed.). 1996. *Vadstenadiaret. Latinsk text med översättning och kommentar*. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.

Hallberg, Håkan. "Reportaciones Vadstenenses – über das Predigen im Kloster Vadstena um 1430." I *A Catalogue and Its Users*, red. Monica Hedlund. Uppsala: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, s 101-114.

Hallberg, Håkan. 2003. *En bokskörd från vingården. Heliga Birgitta, hennes kloster och dess bibliotek*. Uppsala universitetsbiblioteks utställningskataloger nr 42.

Hedlund, Monica. 1993. "Medeltida kyrko- och klosterbibliotek i Sverige." I *Helgerånet. Från mässböcker till munkepärmar*, red. Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius och Solbritt Benneth. Stockholm: Carlssons Bokförlag AB, s 25-36.

Hedlund, Monica 2008, "En Vadstenabroders referensbibliotek" i G. Dahlbäck et al. (red.), *Medeltidens mångfald. Studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm på 60-årsdagen 8 mars 2007* (Sällskapet Runica et Mediaevalia. Scripta minora 16), Stockholm, s. 117-139.

Heikkilä, Tuomas. 2009. *Sankt Henrikslegenden*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis.

Helander, Sven, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. 2006. *Mässa i medeltida socken*. Andra upplagan. Skellefteå: Artos. Urspr. utg. 1993.

Härdelin, Alf. 1989. "Ödmjukhetens konst." I *Från hymn till skröna*, red. Alf Härdelin. Stockholm: Natur och Kultur, s 55-73.

Härdelin, Alf. 1998. *Kult, Kultur och Kontemplation. Studier i medeltida svenskt kyrkoliv*. Skellefteå: Artos.

Härdelin, Alf. 2005. *Världen som yta och fönster. Spiritualitet i medeltidens Sverige*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia.

Härdelin, Alf. 2009. "Jean Gerson – en senmedeltida praktisk teolog." I *Jean Gersons Ars moriendi. Om konsten att dö*, red. Markus Hagberg. Skara stiftshistoriska sällskap, s 11-34.

Kilström, Bengt Ingmar. 1958. *Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden*. Lund: CWK Gleerup/Almqvist och Wiksells.

Lundén, Tryggve. 1983. *Sveriges missionärer, helgon och kyrkogrundare*. Skellefteå: Artos.

Magister Mathias. *Homo conditus*, ed. Anders Piltz. Uppsala: Svenska Fornskriftsällskapet. 1984.

Maliniemi, Aarno. 1942. *De S. Henrico. Episcopo et martyre. Die mittelalterliche Literatur über den Apostel Finnlands. II Legenda nova. Sermones*. Helsingfors: Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar XLV:2.

Nordahl, Helge. 2003. *Den Heliga Birgitta*. Skellefteå: Artos.

Nyberg, Tore. 1991. *Birgittinsk festgåva*. Uppsala: Svenska Kyrkohistoriska Föreningen, 46.

Piltz, Anders. 1986. *Vägen till Jerusalem. Valda texter ur Homo Conditus*. Uppsala: Katolska Bokförlaget.

Piltz, Anders. 2006. "Mässan i Linköpings stift omkring år 1450." I *Mässa i medeltida socken*. Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz, Bengt Stolt. Skellefteå: Artos. Urspr. utg. 1993.

Risberg, Sara. 2003. "Introduction." I *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis. The Customary of the Vadstena Brothers*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s 9-75.

Risberg, Sara. 2003. *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis. The Customary of the Vadstena Brothers. A critical edition with an Introduction*. Diss., Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Silfverstolpe, Carl. 1898. *Klosterfolket I Vadstena. Personhistoriska anteckningar*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Svantesson, Ingmar OSB. 2013. *...och jag visste det inte! Kommentarer till Den Helige Benedictus regel*. Skellefteå: Artos.

Svennung, Josef. 1963. *Från senantik och medeltid. I-II*. Lund: CWK Gleerups förlag.

Vaucher, André. 2005. *Sainthood In the Later Middle Ages*. Andra engelska utgåvan. Cambridge: Cambridge University Press. Urspr. utg. på franska 1988, engelska 1997.

Vitalis, Henrik. "På S:ta Birgittas kanonisationsdag." I *Ifrån tid och evighet. Predikningar från 200-tal till 1500-tal*, red. Stephan Borgehammar. Skellefteå: Artos, s 251-263.

Westerbergh, Ulla och Odelman, Eva. 1968-2009. *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige. Glossarium mediae latinitatis Sueciae*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

9 Appendix

Två predikningar på S:t Henrikdagen av Frater Ingemarus och Johannes Borquardi.

Översättning i vänstra spalten och strukturanalys i högra.

De sancto Henrico

Frater Ingemarus, ca 1377

Han undervisar i läran. (Rom 12)

Thema

Den helige Augustinus sammanfattar i sin bok *De doctrina christiana* en god lärares uppgift genom dessa ord: ”Trons läromästare och irrlärens betvingare bör”, säger han, ”både undervisa om det goda och stå emot det onda med både gärning och ord, liva de slappa, återvinna de fientliga och berätta för de bekännande vad de kan emotse.” Med dessa ord betänker jag att det är den sanna undervisningens ordning att rätta det egna livet, vidare att för andra genom passande exempel och predikan ivrigt förkunna den frälsande undervisningen.

Prothema

Auctoritas: Augustinus

Vi har dess gestaltning från Mose, som efter det att han blev upptagen från vattnet, efter det att han såg den brinnande busken, efter det att Herren kallade honom, efter det att han gick genom havet, då ”skrev Mose ner sången och undervisade Israels barn” såsom det står i 5 Mos 31. Så tillhandahöll där denne ärofulle helige Henrik Guds undervisning till alla, efter det att han blev upptagen ur pånyttfödelsens andliga vatten, efter det att han kommit till utvaldhetens brinnande buske och kallad av Herren reste över havet inte blott den världsliga fåfångans <hav> men även bokstavligen en resa här i tiden till främmande land, när han kom från England till Sverige, där han rikligen utdelade Guds lära till alla. Och av det skälet görs temaorden gällande på ett passande sätt om honom, så att presens i *thema* står i förfluten tid:

Legenda: lectio 1

”Han undervisade i läran”

Recapitulatio thematis

EXPOSITIO

I fråga om detta bör man veta att man, för att inse vilken undervisning som behövs,

Distinctio: Vi bör veta fyra saker för den rätta undervisningen:

behöver veta hur läraren bör förberedas, vem och vad han bör undervisa och hur de som ska lära sig bör undervisas.

Vad gäller den första punkten bör läraren, för att undervisa i läran, vara glänsande i vishet, lysande i vältalighet och aktningvärd i vandel.

Han bör, säger jag, vara glänsande i vishet. I dess gestalt föreskrev Herren i 2 Mos 28, att det skulle göras en bröstsköld för Arons bröst, på vilken det skulle vara fyra rader i fyrkant av tolv stenar, och så vidare: ”I bröstväskan för rättsprövning ska du lägga läran och sanningen; och han ska alltid bära Israels barns domar inför Herren”. Överfört till vårt ämne bar denne ärofulle man en bröstväska på bröstet, eftersom han styrde alla sina handlingar med förnuftet¹⁴², som han grundade på de tolv stenarna, vilka symboliserar de tolv apostlarnas lära och satta i fyrkant symboliserar trons stadga, och därför bar han sanningens och den välvilliga domens lära på sig. Detta visade sig genom honom, eftersom han utan förnuftig orsak blev sänd från fjärran trakter till det förblindade och oförnuftiga folkets frälsning och ”eftersom han hade barmhärtighet, undervisade och fostrade såsom en herde”, Syr 18.

Han bör även vara mild i tilltalet. Och skälet är att en mild predikan nämligen är mest tilldragande och därför köper Visheten den goda vältaligheten med silver, enligt Ords 10: ”Utsökt silver är den rättfärdiges tal”, ty såsom silver av sin natur drar till sig människornas blick, så uppmuntrar en mild och vältalig predikan tillgivenheten. Som ett exempel på detta säger Gud, när han vill föra ut folket ur Egypten, till Mose när denne ursäktar sig med talets hinder: ”Din bror Aron ska tala istället för dig; jag vet att den mannen är vältalig”. Och tillämpa detta på den helige Erik, vilken höll Mose plats, och den helige Henrik, som i Arons ställe undervisade det finska folket med frälsningens förmaning, så att det om

Hur förbereds den?

Vem mottar den?

Vad lärs?

På vilket sätt undervisas det?

Primum principale: hur läraren bör vara

Påstående 1: glänsande i vishet

Tillämpning på S:t Henrik

Conclusio

Påstående 2: lysande i vältalighet

Tillämpning på S:t Henrik

¹⁴² Detta är en ordlek, då både bröstväska och förnuft heter *rationalis* på latin!

honom säges detta i 2 Tim 2: ”Han var duglig även till att undervisa andra”.

Han bör även vara aktningsvärd i vandel. Ty enligt Augustinus förmanar handlingssätten mer än orden och därför uppmanar aposteln varje lärare i <brevet> till Titus 2: ”Visa fram de goda verkens exempel i undervisningen”. Så gjorde den helige Henrik, så som det läses om honom att han var helig i livet, aktningsvärd i sederna, lysande i vandel, älskande alla med tillgivenhet, hysande medlidande med de slagna. Och de är omisskännligt uppenbara i underverkens verkan. Ty han uppväckte de döda, återgav synen till de blinda och behandlade de av åtskilliga sjukdomar försvagade med helig läkedom, gestaltad genom Esra, vilken, så som det sägs i Esra, ”beredde sitt hjärta, för att han skulle utforska Herrens lag och undervisa och följa den”, och därför icke oförtjänt ”utvalde Gud honom bland alla människor och överlämnade inför hans ansikte buden och livets och lydningens lag, <för att han skulle> lära Jakob förbundet”. Syr 45.

För det andra måste man veta vem man ska undervisa. Det är allmänt känt att de okunniga är i störst behov av undervisning. Och skälet är att ljuset nämligen är mest nödvändigt för att undfly mörkret. På grund av detta sägs det i 1 Mos att Gud först gjorde ljuskällor på himlavalvet, för att de skulle lysa över jorden. De oförståndigas hjärta är verkligen förmörkat och dunkelt. Därav Ps 92: ”En enfaldig man inser inte och dåren förstår inte” och därför är undervisningen mest nödvändig för dem, då den må vara andligen upplysande, varför Visheten säger i Syr 24: ”Jag låter undervisningen lysa upp såsom daggroningen”. Då således det finska folket, dåraktigt i hjärtat och fördunklat i sinnet, jag säger folk utan insikt och vishet, alltigenom inte kände Gud, blev det därför en nödvändighet för det att upplysas av undervisning, för att det inte, förblindat av synder, skulle avfalla från sanningens väg. Beträffande dess gestaltning läses det i Esra 7 att Artaxerxes skickade Esra till Jerusalem för att han frimodigt skulle

Conclusio

Påstående 3: aktningsvärd i vandel

Tillämpning på S:t Henrik

Legenda: lectio 6-9

Conclusio

Secundum principale: vem man ska undervisa

Påstående: de okunniga bör undervisas

Tillämpning på S:t Henrik

undervisa de okunniga, och de som inte lydde Guds lag skulle antingen gå i landsflykt eller i fängelse. Esra, vilken förklaras vara Herrens hjälp eller barmhärtighet, är denne helige, som för detta folk var räddningen i kraft av Guds barmhärtighet, eftersom han försökte ”att uppmuntra i sund undervisning”, <brevet> till Titus, kapitel 1, han som förvärvade livet åt de lydiga, dömde de gensträviga <både> till utdrivning ur det himmelska fäderneslandet och till fördörelsens fängelse och så ”lärde vad som var skillnaden mellan heligt och icke heligt”, Hes 44.

För det tredje bör man veta vad man ska undervisa. Ge till hjälp för detta akt på att människan bör ta hänsyn till < dessa > tre, nämligen till Gud, till sig själv och till nästan. Till Gud så att hon fruktar honom, till sig själv så att hon rättar livet och till nästan så att hon älskar honom. Därför undervisade denne helige andligen om tre dygder, nämligen fruktan, vishet och rättfärdighet.

Han lärde fruktan, till främjande av ödmjukhet, i relation till Gud, sägande i Ps 34: ”Kom mina barn, lyssna på mig; jag ska lära er att frukta Herren”. Och det är skälet som ligger till grund för denna lära, ty Herrens fruktan är det ondas förgörare och det som leder till det fullständigt goda, och denna bör människan som det första lära sig mer om. Hon bör alltså lära känna fruktan, så att hon undviker synden, eftersom ”Herrens fruktan fördriver synden”, Syr, kapitel 1. Hon bör även lära känna fruktan så att hon må uppnå det fullkomliga tillståndet, eftersom ”vishetens begynnelse <är> Herrens fruktan”, Ps 111. Detta undervisade den helige om, så som det sägs om honom i detta i Apg 18: ”Han undervisade nitiskt om det som är av Jesus”.

Likaså undervisade han om vishet. Ett skäl ligger till grund för det, ty vishetens utmärkande egenskap är att den ordnar de inre processerna. Därför sägs det av filosofen att rätt tänkande tillämpat på

Conclusio

Tertium principale: vad man ska undervisa (tre dygder: fruktan, vishet och rättfärdighet)

Påstående 1: fruktan i relation till Gud

Conclusio

Tillämpning på S:t Henrik

Påstående 2: vishet i relation till sig själv

praxis, betyder, om man tillämpar det på människan, att hon ska rätta sig själv. Och detta undervisade den helige Henrik om, gestaltad genom Josef, vilken var förd till Egypten, som benämns mörkret och det betecknar Finland som vid den tiden var dunkelt av okunnighet, emedan inte endast de unga utan även ”de gamla skulle skolas i hans vishet”, Ps <105>, och därför var det inte underligt att de som fann honom undervisande så när han kom till dem kunde säga: ”Du lär oss i sanning Guds väg”, Matt 22.

Likaså undervisade han om rättfärdigheten, så att nästan skulle älskas genom den. Ty det är Herrens lag och hans rättvisa, ”att den som älskar Gud, även ska älska sin broder”, 1 Joh 4, och därför blev Kristi undervisning om kärleken det viktigaste. Denna lärdom traktade han efter, som i Ps 119 sa: ”Lär mig dina stadgar”. Detta sätt att undervisa efterliknade den helige Henrik, vilken med hänsyn till allt det ovan nämnda kunde säga detta i Ps 51: ”Jag ska visa de orättfärdiga dina vägar, etc.”.

För det fjärde bör man veta på vilket sätt man ska undervisa, och det sättet för aposteln vidare i 2 Tim 4 då han säger: ”Tillrättavisa, vädja, klandra i allt med tålmod och undervisning”. Tillrättavisa de felande, vädja till dem som drar åt det goda, klandra dem som återvänder till det onda. Så gjorde han, och märk väl, hurusom han tillrättavisade och klandrade en viss mördare. Men denne var bland deras skara, vilka ”inte uthärdade den sanna läran”, 2 Tim 4. Därför, omvänd till sina egna begär, dödade han honom.

Notera här hans lidande och birettan och mördarens straff, och du kan avslutningsvis säga om honom detta ord av den sanne läraren som sa, så som det står i Matt 5: ”Den som handlar och undervisar <efter buden> ska kallas stor i Himmelriket”.

Till detta må Kristus leda oss <han som med Fadern och den helige Ande lever och råder, från evighet till evighet. Amen.>

Tillämpning på S:t Henrik

Conclusio

Påstående 3: rättfärdighet i relation till medmänniskan

Tillämpning på S:t Henrik

Conclusio

Quartum principale:
på vilket sätt man ska undervisa (tillrättavisa, vädja, klandra)

Legenda: lectio 4

Anvisning till predikanten:
Legenda: lectio 5

Votum

De sancto Henrico Johannes Borquardi

Herren förde den rättfärdige på rätta vägar, och uppenbarade Guds rike för honom. (Vish 10:10)

Thema

Käraste, dessa ord är bokstavligen skrivna beträffande patriarken Jakob som, flyende sin broder Esaus vrede, trädde in i Mesopotamien och Herren styrde och förde honom på den vägen och var med honom och uppenbarade Guds härlighet för honom när ”han såg en stege som höjde sig över jorden, och dess spets som vidrörde himlen, och Guds änglar som steg upp och ned för den, och Herren, lutad mot stegen sägande till honom: Jag är Herren, din fader Abrahams Gud och Isaks Gud. Jordan där du sover ska jag ge dig och din avkomma. Och din avkomma ska vara som jordens sand”. (Gen 28:12-14)

Prothema

Och i Mesopotamien hos Laban, hans morbror, blev han mycket rik. Därför sägs det i Salomos Vishet 10: ”Han gjorde honom hedervärd under arbete”, det vill säga rik.

Glossa: Därför sa Jakob själv, när han återvände från Mesopotamien till landet Israel: ”I <besittning av endast> min stav gick jag över Jordan och nu vänder jag tillbaka med två kompanier”, som det står skrivet i Gen 32. Och hela vägen var Herren med honom och bevarade honom. Och, såsom det är sagt, på vägen såg han Herren lutad mot stegen och änglarna som steg upp och ned, till tecken att han var bestämd till att vinna himmelriket.

De ovannämnda temaorden kan andligen utvecklas med avseende på den helige Henrik, vars festdag vi idag håller i ära. Herren förde nämligen honom från England, där han var född, hit till Sverige, och sade till honom dessa ord, som Herren talade till Abraham sägande: ”Gå bort från ditt land och från din släkt och res till landet, som jag ska visa dig”, nämligen Sverige. Och Herren var ständigt med honom på vägen och styrde hans steg. Och han kom till Uppsala och blev där vald till

Legenda, vita-delen

biskop på den salige kungen och martyren Eriks tid. Han gjorde honom likaledes hedervärd, det vill säga rik, inte med jordegendomar såsom Jakob, utan med gudomlig vishet och gudomligt förstånd, emedan ett oändligt antal själar vunnits åt Gud genom den vishet som skänkts honom av Gud och genom gudomlig predikan och undervisning.

För att vi således må kunna komma i besittning av denna gudomliga vishet bör vi, jag okunnig och ovetande till att tala, och ni till att höra Guds fruktbarande ord, ta vår tillflykt till den heliga jungfrun Maria, ödmjukt bedjande att hon må värdigas bönhöra oss. Detta gör hon gärna, om hon är fromt åkallad, eftersom hon brukar lyssna till alla som fromt åkallar henne och befria dem som tjänar henne från det onda, såsom det visar sig av detta exempel.

Det var en viss soldat, som på grund av slösaktighet blev så till den grad utarmad, att han av skam flydde sina vänners ögon och drog sig tillbaka från sitt fädernesland. Djävulen lade märke till detta, trädde i soldatens väg i en riddares gestalt och hörde sig för hos honom om orsaken till hans dysterhet. Sedan detta yppats för honom sa han: ”Om du vill lyda mig, ska jag återföra dig till den första rikedomens ställning.” Till detta sa soldaten: ”Jag lyder dig i alla avseenden.” Återvänd då till ditt hem, och på en dylik plats för malmbrytande ska du finna mycket guld och mycket silver”, och han antydde en stor mängd. ”Men när du återfått dessa ting, må du på den och den dagen bringa mig din hustru hit till denna plats.” Ty hans hustru var mycket tillgiven den heliga Jungfrun och var anstötlig för djävulen på grund av det. Och så återkommen återfick soldaten allt, så som det hade sagts honom. I allt återtog han den forna stäten och ett livsnjutande yttre. När så den av demonen fastställda dagen närmade sig sa soldaten till hustrun: ”Sitt upp på hästen, eftersom du har långt att resa med mig.” Hon gjorde därför så som det var henne befallt. Och när de hade skridit fram länge fann de en

Uppmaning att be till Jungfru Maria

Exemplum

kyrka i vilken kvinnan, nedstigande från hästen, gick in för att anbefalla sig till Gud och den heliga Jungfrun, med sin man väntande utanför. Den heliga jungfrun försänkte då kvinnan i djup sömn, och som hennes skengestalt gick hon ut genom dörren, satt upp på hästen och fortsatte med soldaten. Och då de kom till den angivna platsen, fann de djävulen med en stor skara av sina ämbetsmän. Han sa häpen och fullständigt darrande när han varseblev kvinnan: ”Du den trolösaste av människor, varför har du velat göra mig så illa som tack för så många välgärningar? Jag hade sagt till dig att du skulle föra din hustru till mig, och du har kommit med Gudaföderskan, så att hon må straffa mig och överlämna mig till helvetet.” Soldaten stod själv darrande och mållös när han hörde detta. Då sa Barmhärtighetens Moder: ”Usle ande, varför ville du skada min tillgivna? Nu befäller jag dig att du störtas ner i helvetet och du dristar dig inte till några ytterligare illistigheter mot den mig tillgivna.” Men soldaten befallde hon att avvisa de djävulska rikedomarna och att, när han återvände, finna reda på sin i kyrkan sovande hustru, och ge en rikare gåva åt Gud än vanligt. Och så blev allt fullgjort. Och soldaten och hans hustru tjänade därefter Gud och den heliga Jungfrun trognare. Men för att hon ska värdigas bönhöra oss med sin sons nåd, låt oss hälsa henne ödmjukt sägande: *Ave Maria*.

”Herren förde den rättfärdige på rätta vägar etc”. På förut nämnd plats.

Käraste, såsom jag då sa, dessa temaord kan passande och väl utvecklas angående denne ärofulle herre den helige Henrik, vilken vi idag firar. Och så låter de: Herren förde den rättfärdige helige Henrik på rätta vägar och uppenbarade Guds rike för honom. I dessa ord prisas han av tre skäl, nämligen med avseende på dygd, eftersom han var föredömlig, och detta avses när det sägs: ”Herren förde den rättfärdige”; för det andra med avseende på att han var ledd och ledare, eftersom han

Ave Maria.

Recapitulatio thematis

EXPOSITIO

*Distinctio: Tre skäl till varför
S:t Henrik prisas:
Dygden
Ledarskapet
Målet*

hade det goda som ledd och som ledare, och detta avses när det sägs: ”Herren”, eftersom vår Herre Jesus Kristus var hans ledare på alla hans vägar; för det tredje med avseende på vägens slut, eftersom det är himmelriket, och detta avses när det sägs: ”Och han uppenbarade Guds rike för honom.”

För det första prisas den helige Henrik i temaorden på grund av dygd, eftersom han sägs vara rättfärdig, för att visa att den rättfärdige älskar den som är rättfärdig. Och emedan den helige Henrik var rättfärdig, fördenskull utvalde vår Herre Jesus Kristus, som inte bara är rättfärdig utan kan sägas vara själva rättvisan, honom och ledde honom på alla sina vägar.

Därför bör man ge akt på att rättvisan framträder fyrfaldigt i den heliga skrift, nämligen som den sålda, den bristfälliga, den överdrivna och den dugliga.

Den första rättfärdigheten, som anträffas i skriften, kallas den sålda, och det är den, som säljs för pengar eller mänskligt beröm. Denna rättfärdighet har de som gör det goda de gör i utbyte mot mänskligt beröm. För en sådan rättfärdighet lär oss Herren i Matt 6 att ta oss i akt när han säger: ”Tänk på, att inte utföra fromma gärningar i människors åsyn, för att de ska ses av dem”. Därom säger Krysostomos: Du gör gott inför dem, av vilka du skulle vilja bli sedd, även om de är fjärran.

Så dumma är de sannerligen, eftersom de säljer de goda gärningar de gör, med vilka de kan förtjäna himmelriket, för tom vind eller ingenting, eftersom fåfäng ära är såsom ingenting. Men många söker den när de gör något bra, nämligen när de talar, ger allmosor, fastar eller vallfärdar. Sådan var den munk, om vilken det talas i Uppenbarelserna, där det står: ”Denne broder, som ingenting åt under fyrtyodagarsfastan och genomförde andra omdömeslösa fastor, önskade vinna himlen liksom genom rättfärdighet. Men dessa avhållsamhetens och rättfärdighetens verk framträdde mer av högmod än av ödmjukhet. Av det skälet ska han bli rättvist dömd tillsammans med dem som

Primum principale: Dygden
Rättfärdigheten framträder i Skriften
på fyra sätt:
Den sålda
Den bristfälliga
Den överdrivna
Den dugliga

Påstående 1: Om den rättfärdighet
som säljs för pengar
eller mänskligt beröm

Auctoritas: Johannes Chrysostomos

Exemplum
Den Heliga Birgittas Uppenbarelser,
bok VI, kap 69

fastade och betalade tionde men såg ned på andra. Det hade varit bättre för honom, om han hade efterliknat ödmjukheten hos den syndare, som inte vågade lyfta ögonen mot himlen”, om vilken det står i Luk 18, att han ”slog sitt bröst sägande: Gud var nådig mot mig syndare”. Om sådana som så säljer sin rättfärdighet, det vill säga fromma handlingar, säger den helige Gregorius: ”Den som efterfrågar mänskligt beröm för det goda som han gör, bjuder ut ett dyrbart ting för en ringa penning”, eftersom han ska få en smula vind istället för evig lön, eftersom han¹⁴³ vill behaga människorna mer än Gud. Och därför bör sådana Guds tjänare inte godkännas. Därför skriver aposteln Paulus i Gal 1: ”Om jag skulle behaga människorna, vore jag inte Guds tjänare”. Och av det skälet ska han i himlen inte få lön för sin rättfärdighet. Därför sa någon i Vitaspatrum: ”Liksom det inte kan ske, att örten föds samtidigt med fröet, kan det sålunda inte ske, att vi kan få denna världens ära och himlen på samma gång”. Den skulle kallas mycket enfaldig, som genast när han hade sått ville ha frukt. Så enfaldig är den, som i utbyte mot fromma handlingar som han gör begär fåfängt beröm, eftersom han vinner sin belöning här, nämligen mänskligt lov, som han eftersträvar. Därför säger Herren i Matt 6: ”Sannerligen säger jag er, de har redan inkasserat sin lön”.

Detta slags rättfärdighet hade inte den helige Henrik, eftersom han inte gjorde det goda han gjorde för mänskligt beröm, utan till Guds ära och medmänniskornas frälsning.

Därför sjunger kyrkan om honom:

*”Den gode herden har i sanning
framgångsrikt utövat omsorg
om kyrkans hjord
med rikhaltigt arbete.
I den mest trofasta kärlek,
med ständiga enträgna böner,*

Auctoritas: Gregorius den store

Auctoritas: Vitaspatrum

*Conclusio
Tillämpning på S:t Henrik*

*Antifon från S:t Henriksofficiet,
Andra nocturnen*

¹⁴³ Egentligen står det ”de vill”, något som kallas *constructio ad sensum*, när subjekt och predikat inte överensstämmer grammatiskt, men ändå kan förstås som hörande ihop. I subjektet finns ju en känsla av att detta gäller alla som gör som denne man.

*frambar han i det högsta
bövernans offer.”*

Den andra rättfärdigheten är mattande eller slapp, och en sådan var de skriftlärdas och fariséernas i fråga om den gamla lagen, om vilken Herren säger i Matt 5: ”Om inte er rättfärdighet överflödar mer än skrivarnas och fariséernas, kommer ni inte att inträda i himmelriket”. Denna slappa rättfärdighet är deras, vilka påbörjar något gott verk men inte bringar det ända till slutet, eftersom de ger upp med de svårigheter som inträffar med nyligen påbörjade goda verk. Dessa, såsom det står i Luk 8, ”tror just då, men i prövningens stund avfaller de”. Den likgiltige eller lojt arbetande kan inte uträtta något stort arbete och boxaren som faller för första slaget kan icke heller vinna. Sålunda går den miste om vinsten eller sin rättfärdighets lön, som har en sådan rättfärdighet. Och av det skälet, är vi skyldiga att föra det goda vi påbörjat till vederbörligt slut. Därför säger aposteln i Gal 6: ”Låt oss inte avfalla från att göra det goda”. Inte heller denna rättfärdighet hade den helige Henrik, eftersom han, när han börjat arbeta för medmänniskornas frälsning i Finland genom att för dem predika den katolska tron och klandra illdådarna, inte gav upp, utan fortsatte ända till döden.

Den tredje rättfärdigheten, om vilken vi läser i skriften, är omåttlig, rentav överdriven. Om den säger den Vise i Pred 7: ”Var inte alltför rättfärdig etc.”

Glossa: Den högsta rätt är den högsta <o>rättvisa. En sådan rättfärdighet har de, som mest överväger andras handlingar och överträdelser och mildrar sina egna. Om sådana sa den helige Bernardus: ”De är i sanning så rasande mot andras synder, att de tycks hungra synnerligen efter rättfärdighet, men beträffande deras egna synder är samma sak i deras ögon inte en rättsfråga”. Om dessas rättfärdighet kan detta sägas från Ords 20: ”Men nu, två slags vikt, två slags mått, bådadera är avskyvärda i Herrens ögon”. Så lika är de dåren, som hade hört predikas att Gud

*Påstående 2: Om den rättfärdighet som
är bristfällig*

*Conclusio
Tillämpning på S:t Henrik*

*Påstående 3: Om den rättfärdighet som
är överdriven*

Auctoritas: Cicero

Auctoritas: Bernard av Clairvaux

Exemplum

befallt att man skulle gå rakt och inte vika av åt höger eller åt vänster, såsom det står skrivet i Jes 30, och därför ville han inte avvika från vägen, när han måste gå på vägen, utan ville vandra över berg och hus antingen genom att hoppa över dem eller riva ner dem. Så gör den övermåttan rättfärdige, som vill bringa allt efter sitt eget behag och upphäva Guds domslut och rättfärdighet, öka på andras synder, och mildra sina egna. Med sådana blir det som med facklan utan olja, vilken elden förstörde. Så förstör dessas extremt överflödande rättfärdighet deras hjärta, om inte barmhärtighetens olja finns till hands, eftersom skriften säger: ”Dom utan barmhärtighet blir följden för dem, som inte har visat barmhärtighet”. Och därför måste vi alltid ha barmhärtighet med andras gärningar, eftersom det står i Jak 2: ”Barmhärtigheten höjer sig över domen”.

Den fjärde rättfärdigheten är duglig och sann. Om denna rättfärdighet sa Macrobius så: ”Rättfärdighet är en dygd som låter det komma var och en till del som är hans.” Människan bör alltså förfara så rättfärdigt inför var och en, att hon är rättfärdig i förhållande till Gud, genom att visa vördnad och lydnad mot honom, enligt Bernardus; i förhållande till nästan, genom att hjälpa och göra gott mot denne; och i förhållande till sig själv, genom att akta på sig så att hon inte syndar mot Gud, och om hon skulle synda, genom att göra bot och gottgörelse. Om du således har en sådan rättfärdighet, följer omedelbart det trefaldigt goda.

För det första helighet i det närvarande livet. Därför sa Kristus: ”Saliga de som hungrar och törstar efter rättfärdigheten”.

För det andra undkommandet av helvetet. Därav Ordspråksboken: ”Rättfärdigheten räddar från döden”, nämligen den beständiga och eviga, inte den tillfälliga.

För det tredje erhållandet av himmelriket. Därför säger profeten David: ”Herre, vem ska bo i ditt tält, eller vem får vila på ditt heliga berg”? Och han svarar: ”Den som går in utan fläck, och tjänar rättfärdigheten etc.”.

Conclusio

Påstående 4: Om den rättfärdighet som är duglig

Rättfärdighet i förhållande till:

Gud – vördnad och lydnad

Nästan – hjälp och goda gärningar

Sig själv – rätta sig och inte synda

Auctoritas: Macrobius Ambrosius

Theodosius

Auctoritas: Bernard av Clairvaux

Den dugliga rättfärdighetens tre goda följder:

1: Helighet i detta livet

2: Undkommandet av helvetet

3: Erhållandet av himmelriket

På grund av denna rättfärdighet prisas den helige Henrik, vilken lät det komma var och en till del som var hans: Han visade nämligen Gud vördnad, kärlek och lydnad, eftersom han lydde honom dag och natt, och hängav sig åt fastor, böner och vakor. Och emedan han kunde öka Guds ära, såsom det står i hans legend, avstod han vännerna, Uppsala kyrkas värdighet, över vilken biskopen presiderade, rikedomar och vännernas tröst, på grund av Finland, då det där var hedendom, i och med att han anslöt sig till den helige kung Erik och där glödande predikade den katolska tron och omvände många till tron och döpte dem.

Men sedan detta lands folk betvingats av tron på Kristus och av herr konungen, nämligen den helige Erik, sedan många blivit döpta och kyrkor grundats åt dem i de otrognas land, återvände den helige kung Erik med den ärofyllda segern till Sverige, men den helige Henrik stannade kvar på samma ställe, icke fruktande att utsätta sig för vilka motgångar som helst, för att han skulle kunna utbreda Guds ära.

För det andra: Han gav åt nästan det som tillkom honom, eftersom han kroppsligen och andligen kom dem till hjälp. Ty han gav frälsningens förmaningar åt alla och klandrade ständigt medmänniskornas synder och förskräcktes inte döden för att ta sig an medmänniskornas frälsning. Ty det läses om honom att när han insiktsfullt och trofast svettades över byggandet och befästandet av Finlands kyrka, inträffade det, att han ville tillrättavisa en viss mördare med kyrklig tukt, så att inte lätthet till förlåtelse skulle uppmuntra till brott. Detta frälsande botemedel föraktade denne olycklige blodsbesudlade man och vände till sin egen fördömelse, dödade grymt den helige biskopen då han hälsosamt tillrättavisade honom, och tagande birettan, vilken han brukat bära, från den helige Henriks huvud, satte han den på sitt huvud, och när han lämnat platsen för det avskyvärda brottet skröt han med att han hade fällt en björn, genom detta åskådliggörande mordet på den helige mannen, gladde sig över det onda han hade

Den dugliga rättfärdighetens tillämpning på S:t Henrik

1: Vördnad, kärlek och lydnad mot Gud

Legenda, vita-delen

2: Det goda åt medmänniskan

gjort och stoltserade med detta det uslaste. Men när han ville ta av sig birettan, som han satt på sitt huvud, var hud och kött sammanvuxna med birettan, och han avlägsnade den tillsammans med huvudsvålen. Och så bet björnen, vilken han berättat att han fällt, honom igen. Och på sådant sätt utstod den helige Henrik glatt döden för Guds ära och till nästans frälsning.

För det tredje, gav han åt sig själv det som tillkom honom, det vill säga noggrann aktsamhet, så att han inte skulle synda mot Gud. Därför tuktade han sin kropp med fastor, vakor och fostran, så att han inte skulle synda mot Gud. Och eftersom den helige Henrik så åt var och en gav vad som tillkom honom, prisas han på goda grunder för sin rättvisa och kan kallas rättfärdig. Och detta angående det första.

För det andra, bland det som anförtroddes den helige Henrik är ledarskapet, och detta anges i temaorden, när det säges: ”Herren förde den rättfärdige”. Därav förstår vi att det finns tre vägvisare som leder människan.

Den första är världen. Den är blind; av det skälet bländar den helt dem den leder. Den kastar nämligen sand i deras ögon, det är framgång i världen, så att de inte ska se att den leder dem till döden. Ty de som har världens framgång och rikedomar märker inte att de förs till den eviga döden. Men detta vederfares dem, varför aposteln säger i 1 Tim 6: ”De som vill bli rika, störtar sig in i frestelsen, och i djävulens snara, och i många känslor av trånsjuka, både onyttiga och skadliga, vilka störtar människorna i undergång och fördärv”.

Den andre ledaren är djävulen. Denne gör med människan så som slaktaren brukar med svinet eller grisen, när han vill föra dem till slakt. Om det inte frivilligt vill följa med, då kastar han spannmål framför dem, och så följer de med tills han dödar dem. Så gör djävulen, eftersom han på annat sätt inte kan vilseleda och komma i besittning av människan, då han kastar framför henne världens ärebetygelser och fåfång ära och timliga rikedomar, och så

Legenda, miraculum 1

3: Självrannsakan och självtuktan för att förhindra synd mot Gud

Conclusio

Secundum principale: Ledarskapet

Tre sorters vägvisare:

Världen

Djävulen

Kristus

Påstående 1: Världen är en blind vägvisare

Påstående 2: Djävulen är en vilseledande vägvisare

vilseleder han dem till den eviga döden.

Den tredje ledaren är Kristus. Denne är god och trofast, saliga de som leds av honom. Just han var den helige Henriks ledare. Av det skälet kan det väl sägas om honom i 5 Mos 32: ”Och därför vandrade han på den raka vägen.

Tre själsstyrkor hade Gud givit åt människan, nämligen den som avser förnuftet, den som avser begäret och den som avser vreden. Med hjälp av den som avser förnuftet förstår människan att skilja mellan gott och ont, och om människan då har Guds nåd, då kan hon inte fela, utan då vinnlägger sig den själskraft som avser begäret om och föredrar det som den som avser förnuftet hade bedömt vara gott. Och då avvisar den tredje själskraften, nämligen den som avser vreden, det som den som avser förnuftet bedömt ont. Och dessa tre bör människan ha, och till följd därav kan hon inte synda, utan vandrar hela tiden på Guds väg, eftersom hon leds av Guds ande och Gud leder honom.

Gud leder emellertid de sina på en trefaldig väg, nämligen den rätta, den ännu rättare och den mest rätta. Den första Guds väg, på vilken han leder de sina, är den rätta, och det är Guds befallnings väg. På den vägen gick den helige Henrik i sin ungdom. Utan den vägen kan man inte få himmelriket, eftersom Herren säger: ”Om du vill träda in i livet, ge akt på budorden”.

Den andra Guds väg är den ännu rättare vägen, och det är Guds vishets eller evangeliernas väg. Den är bättre än budens väg, eftersom den som vandrar på den, gör mer än det buden föreskriver.

Den tredje är den mest rätta, och det är lidandenas och martyrskapens väg, och den är såsom en genväg till himlen, varför kyrkan sjunger om martyrskapen:

*”Genom dödens heliga genväg
äger de det lyckliga livet.”*

På denna Guds trefaldiga väg vandrade den helige Henrik mönstergillt, eftersom han på ett fullkomligt sätt iakttog Guds bud och råd, och genom martyriet nådde han

*Påstående 3: Kristus är den gode
och trofaste vägvisaren*

Conclusio

Tillämpning på S:t Henrik

Människans tre själsstyrkor:

de som avser

- förnuftet

- begäret

- vreden

Conclusio

*Guds tre vägar: den rätta, den ännu
rättare och den mest rätta*

1: Den rätta: Guds befallnings väg

Tillämpning på S:t Henrik

*2: Den ännu rättare: Guds vishets
eller evangeliernas väg*

*3: Den mest rätta: Lidandenas och
martyrskapens väg*

Conclusio

Tillämpning på S:t Henrik

fram till Kristus, såsom ni nyss har hört.
Och detta om det andra.

Det tredje och sista, på grund av vilket den helige Henrik anbefalldes i temaorden, är vid vägens slut, vilket var Guds rike eller himmelriket, och detta omnämns när det sägs: ”Och uppenbarade Guds rike för honom”.

Men Gud uppenbarade Guds rike för den helige Henrik av tre skäl. För det första till att se med tro och hopp, för att han uppriktigt skulle tro och hoppas att han skulle erhålla det.

För det andra till att träda in. Detta vederfors honom, när han återlämnade anden till Herren och själen skildes från kroppen. Då sa slutligen Gud dessa ord till honom: ”Träd in i min vila, eftersom jag har sett dig ha ett rättfärdigt hjärta inför mig bland människor”. Därför läser vi om honom i hans levnadsteckning: ”Herrens präst, det vill säga den helige Henrik, det behagliga offret, framräckt inför gudomliga ögon, gick i döden för rättfärdigheten och trädde lyckligt in i det himmelska Jerusalems tempel med triumfens ärofulla segerpalm”. Och Gud utförde många mirakler genom honom på grund av hans förtjänster. Ty det läses att den helige Henriks finger tillsammans med hans ring, vilken han brukade bära, avhugget på vintern av hans mördare, långt därefter på våren, när isen överallt helt smält och blivit flytande, med korpen kraxande över det, blev funnet på en liten bit av isen. Gud gjorde därjämte fler mirakler och tecken genom den helige Henrik, om vilka det talades länge. Av dessa framgår det vad som är mäktigt inför Gud.

För det tredje visade Gud honom Guds rike för att han skulle äga det, ty det gagnar föga att träda in, ifall han inte också kan bli kvar där. Och därför inte bara inträdde den helige Henrik i Guds rike, utan han ägde det dessutom fullkomligt. Därför uttalade Gud denna psalm till honom: ”Träd fram Och regera”. [Ps. 44:5]

Men man bör lägga märke till att Guds rike eller himmelriket vinns fyrfaldigt,

Tertium principale: Målet

Tre skäl till varför Guds rike uppenbarades för S:t Henrik

1: För trons och hoppets skull

2: För inträdandets skull

Legenda, vita-delen

Legenda, miracula-delen

Conclusio

3: För ägandets skull

Conclusio

Fyra sätt varpå himmelriket vinns:

såsom den helige Bernardus skriver: Några tar det med våld; liksom de, vilka besegrade sin kropp och sina nöjen med fastor, vakor, tukt och med andra heliga mödor med kroppens motståndare för att ge kraft åt själva kroppen.

Några tar det med list, liksom de, vilka döljer goda gärningar, för att ingen ska veta om dem utom Gud allena.

Några köper det, liksom de, vilka framhårdar med allmosor och andra barmhärtighetsgärningar, till exempel rika köpmän, bönder och andra, som ger allmosor till de fattiga för Guds och himmelrikets skull.

Några tillkämpar sig det motvilligt, till exempel denna världens rika och mäktiga, vilka har rikedomar och ära och gläds över dem, och bryr sig föga om Gud; men Gud, som vill att de frälses, sänder världsliga olyckor och prövningar mot dem, de timliga tingens förlust, farsoter och vanmakt, genom vilka de börjar lära känna Gud och hans välgärningar och tänka att dessa världsligheter inte är varaktiga och att hopp till dem inte ska sättas; och så börjar de överge och förakta dem, och tjäna Gud. Och så utmärkt, liksom tvingande, ska de få himlen.

Må Gud den allsmäktige ha överseende med oss, så att vi åtminstone förmår vinna Guds rike på ett av dessa sätt, och berömma oss med Kristus i evighet. Amen.

1: Med våld mot kroppen och tuktan av den

Auctoritas: Bernard av Clairvaux

2: Med list, för att bara Gud ska se de goda gärningar de gör

3: Med allmosor och barmhärtighetsgärningar som betalning

4: Med motgångar och prövningar

Votum

